

Research Paper

Critical Discourse Analysis of the Representation of Women's Identity and Social Agency in Iranian Feminist-Literary Discourse: A Case Study of Zoya Pirzad's Works
Marziyeh Mashhadi

PhD student in Linguistics, Islamic Azad University, Khomein Branch, Khomein, Iran. (Corresponding Author). (mzmashhadi2000@gmail.com)

Davoud Madani

Assistant Professor, Department of Linguistics, Islamic Azad University, Khomein Branch, Khomein, Iran. (dr.madanilinguist@gmail.com)

Mohammad Nabi Ranjbar

Assistant Professor, Department of English Language Teaching, Islamic Azad University, Khomein Branch, Khomein, Iran. (mnranjbari52@gmail.com)

10.22034/lda.2026.145551.1130

Received:

February, 21,
2026

Accepted:

May, 19, 2026

Available

online:

June, 05, 2026

Keywords:

*Identity, Social
Agency,
Feminism,
Female
Subjectivity,
Agency, Zoya
Pirzad.*

Abstract

This study employs a critical discourse analysis approach, based on Norman Fairclough's three-dimensional model, to examine how women's identity and social agency are represented within a segment of Iranian feminist-literary discourse. To this end, two works by Zoya Pirzad—*Three Books* and *I Turn Off the Lights*—have been analyzed as examples of female narrative in contemporary Iranian fiction. The findings indicate that female identity in these works is shaped at the intersection of traditional family-oriented discourse and modernist individualistic discourse. At the textual level, the representation of women is realized through vocabulary and imagery associated with home, care, silence, routinization, self-sacrifice, and family responsibility—elements that position women as caring, order-giving subjects predominantly confined to the private sphere. At the interpretive level, Pirzad's narratives reveal that domination over women is not exerted solely through men's direct actions, but is reproduced through family relationships, maternal expectations, social judgments, and the internalization of patriarchal norms. At the explanatory level, the article demonstrates that Pirzad's literary discourse, on the one hand, uncovers the mechanisms of naturalization of domination, silence, and female self-suppression, and on the other hand, highlights the hidden possibilities of resistance, self-awareness, and the redefinition of female subjectivity within the fabric of everyday life. The theoretical contribution of this research lies in showing that female agency in these works is represented not as open and radical opposition to the dominant order, but rather in the form of micro-, gradual, and sometimes unstable moments of awareness, doubt, dissatisfaction, and detachment from established roles. Accordingly, Pirzad's fiction can be considered a domain in which the Iranian woman is portrayed not merely as a victim of patriarchal discourse, but as a subject negotiating with tradition, family, body, language, and the limited yet meaningful possibilities of social agency.

1. Introduction

In today's world, the question of women's social participation has not only retained its relevance, but has become an undeniable necessity for the social, cultural, and economic development of societies. Nevertheless, the spread of this outlook does not mean that discrimination, constraints, or the structural challenges facing women have been fully eliminated. In many societies, newer forms of control, exclusion, and restriction continue to be reproduced in more hidden social, cultural, and linguistic layers. The question of woman, therefore, is not confined to her presence or absence in the public sphere; it is also bound up with how her identity, agency, and social position are represented in dominant and competing discourses. In Iran, too, the question of woman has taken shape precisely within such a discursive field and at the intersection of tradition and modernity. In this context, woman is not merely a biological or social subject, but a discursive construct that is redefined, each time in a particular way, in the encounter with competing narratives. Drawing on the theoretical foundations of social representation and feminist discourse analysis, and employing Fairclough's three-dimensional model of critical discourse analysis (1989) as its analytical framework, the present study examines two major works by the Iranian woman writer Zoya Pirzad: *I Will Turn Off the Lights* and the short-story collection *Three Books*. These works were selected because of their direct focus on women's lives, identities, and agency within Iranian society, and were therefore judged suitable for studying gendered discourses and forms of feminine resistance in narrative and linguistic contexts.

2. Materials & Methods

The research method of this article is critical discourse analysis, with a focus on Norman Fairclough's three-dimensional model (1989). Within this framework, the data have been analyzed at three levels: description, interpretation, and explanation. At the level of description, the literary texts have been analyzed qualitatively in order to extract the discourses present at the lexical, syntactic, and semantic levels. Data collection in this study was carried out through conceptual coding and the identification of semantic themes. To this end, passages from Zoya Pirzad's two works—*Three Books* and *I Will Turn Off the Lights*—that referred, directly or implicitly, to categories related to women's agency, identity formation, or resistance were selected as "units of analysis." These passages were chosen according to the criterion of conceptual saturation: that is, those excerpts were selected that displayed the highest semantic density in representing the discourses targeted by the study, and in which the recurrence of concepts led to the emergence or consolidation of central themes.

3. Discussion & results

In the theoretical framework of the study, representation—particularly from a social perspective—followed by feminist discourse, agency and women, critical discourse analysis, and Fairclough's model are discussed in detail. Fairclough's model of critical discourse analysis (1989) comprises three interrelated analytical processes, each corresponding to one of the three "dimensions of discourse." The first process, description, addresses the grammar and vocabulary of the text. The second,

interpretation, situates the text within its sociocultural context. The third, explanation, accounts for the text within that same sociocultural context. These three processes correspond to three interlocking dimensions of discourse. The first dimension focuses on the textual structure of the material to be analyzed. The second concerns the processes through which the text is produced and received—for instance, whether it is written or spoken, and whether it is read, seen, or heard. The third dimension concentrates on the sociohistorical conditions that govern the production of the text. These three dimensions relate to different levels of social organization:

the situational level: the immediate social setting in which the social action takes place;

the institutional level: the broader context of the particular social activity;

the social level: the overall social structure of society.

To explain and understand the nature of social action, the effects operating at each of these three levels (situational, institutional, and social) must be taken into account, because at each level the “reader’s interpretive background,” which Fairclough terms members’ resources, is formed or transformed. The value of this dual three-layered analytical method is twofold: on the one hand, it provides multiple points of entry into the text; on the other, through the interweaving and overlap of these processes, linguistic patterns become more readily visible than they would in a linear approach.

4. conclusion

The present study showed that the representation of women’s agency in Iranian fiction is shaped not only by micro-level semantic structures of language and narrative, but also by macro-level social and ideological discourses. The findings indicate that contemporary Iranian literature, particularly in the work of women writers such as Zoya Pirzad, provides a complex space for representing women’s identity and agency—a space in which woman is constituted in the tension between tradition and modernity, agency and silence, self-sacrifice and individuality. Analysis based on Fairclough’s critical discourse approach showed that, at the level of description, linguistic and semantic structures such as repetition, parroting, and an emphasis on everyday order function as central signifiers in the representation of the obedient housewife. At the level of interpretation, these discourses are reproduced through micro-social mechanisms such as the roles of mother, wife, and sister, and compel the female subject to occupy established roles. At the level of explanation, they are bound up with macro-patriarchal structures, symbolic authoritarianism, and cultural orders that constrain or redefine women’s agency. Woman is not merely a passive subject vis-à-vis patriarchal discourse; she is at times also an agent in the reproduction of that same order. As Foucault emphasizes, power is not exercised from above, but permeates the various layers of social relations. This is clearly observable in Pirzad’s stories, where the mother, the daughter, or even children appear as bearers of the order of domination. In the works under study, literature as a discursive space both makes possible a critique of, and distancing from, the order of domination and can play a part in reproducing it. Within this field, moments of feminine resistance, however fragile, constitute the initial points of semantic transformation and point to literature’s capacity to construct feminine agency.

5. bibliography

- Abdullah, K., Noor, N. M., & Wok, S. (2008). The perceptions of women's roles and progress: A study of Malay women. *Social indicators research*, 89, 439-455.
- Al-Ghanim, Khawla. (2019). "Perceptions of Women's Roles between Traditionalism and Modernity in Qatar." *Journal of Arabian Studies* 9 (1): 52-74.
- Alirezai-Shahraki, L., & Salehi-Sadati, Z. (2025). Representation of gender stereotypes in the novel *The Third Wish*: A critical analysis of gender roles in children's and young adult literature. *Journal of Literary Discourse Analysis*, 3(3), 89-114. [In Persian]
- Azimi, Z., & Sadeghi, E. (2021). An examination of the main shared components in the portrayal of traditional and modern female characters in the works of Zoya Pirzad and Farkhondeh Aghaei. *Literary Text Research*, 25(86), 170-191. [In Persian]
- Azuike, Maureen A. (2009). "Women's Struggles and Independence in Adichie's *Purple Hibiscus* and *Half of a Yellow Sun*." *African Research Review* 3 (4): 79-91.
- Bakhtin, Mikhail. (1981). *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Austin: University of Texas Press.
- Barnett, Hilaire. (2005). *Introduction to Feminist Jurisprudence*. London: Cavendish Publishing Ltd.
- Barnett, Hilaire. (2013). *Introduction to Feminist Jurisprudence*. London: Routledge.
- Basarati, Ali, and Roya Kazemian. (2024). "'Never Have They Had Any Chance to Spread Their Wings': The Construction of Agency and Socio-Gender Identity of Iranian Women." *Discourse & Society* 35 (3): 291-311.
- Beauvoir, Simone de. (2010). *The Second Sex*. Translated by Constance Borde and Sheila Malovany-Chevallier. New York: Alfred A. Knopf. Originally published 1949.
- Beer, Gillian. (1989). "Representing Women: Re-Representing the Past." Edited by Catherine Belsey and Jane Moore. New York: SAGE.
- Billig, Michael. (1988). "Social Representation, Anchoring and Objectification: A Rhetorical Analysis." *Social Behaviour* 3: 1-16.
- Billig, Michael. (1993). "Studying the Thinking Society: Social Representations, Rhetoric and Attitudes." In *Empirical Approaches to Social Representations*, edited by Glynis Breakwell and David Canter, 39-62. Oxford: Clarendon Press.
- Buchanan, Tom. (2014). "The Influence of Gender Role Attitudes on Perceptions of Women's Work Performance and the Importance of Fair Pay." *Sociological Spectrum* 34 (3): 203-221.

- Butler, Judith. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Diekman, Amanda B., and Alice H. Eagly. (2000). "Stereotypes as Dynamic Constructs: Women and Men of the Past, Present, and Future." *Personality and Social Psychology Bulletin* 26 (10): 1171–1188.
- Fairclough, Norman. (1989). *Language and Power*. London: Routledge.
- Foucault, Michel. (1976). *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. New York: Pantheon Books.
- Gamble, Sarah, ed. (2004). *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*. London: Routledge.
- Gill, Rosalind. (2016). "Post-Postfeminism: New Feminist Visibilities in Postfeminist Times." *Feminist Media Studies* 16 (4): 610–630.
- Gordon, April A. (1996). *Transforming Capitalism and Patriarchy: Gender and Development in Africa*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Hall, Stuart. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage Publications Ltd.
- Hosseini, R., Amirahmadi, A., & Eshghi Sardehi, A. (2023). A study of the reflection of women's agency and activism in women's writing: A comparative study of *Savushun* and *Da*. *Journal of Resistance Literature*, 15(28), 139–172. [In Persian]
- Humm, Maggie. (1992). *Feminisms: A Reader*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Karimi, F., & Shiri, G. (2025). The ideal language of traditionalist women in the two novels *My Share* and *A Lonely Girl*: A critical discourse analysis. *Journal of Literary Discourse Analysis*, 4(4), 83–110. [In Persian]
- Kiamba, Josephine M. (2009). "Women and Leadership Positions: Social and Cultural Barriers to Success." *Wagadu: A Journal of Transnational Women's and Gender Studies* 6: 89–107.
- Koczberski, Gina. (1998). "Women in Development: A Critical Analysis." *Third World Quarterly* 19 (3): 395–410.
- Laclau, Ernesto, and Chantal Mouffe. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso Books.
- Latha, R. H. (2001). "Feminisms in an African Context: Mariama Bâ's *So Long a Letter*." *Agenda* 16 (50): 23–40.
- Lehtonen, Mikko. (2000). *The Critical Analysis of Texts*. London: Sage.
- Lotwel, Joseph, Henry Ongori, and Mary Gervasio. (2021). "Social Cultural Practices Affecting the Level of Women's Participation in Social Development: A Case of Turkana Central Sub-County, Turkana County, Kenya." *European Journal of Gender Studies* 4 (1): 15–26.
- Mazumdar, Vina, and Kumkum Sharma. (1979). "Women's Studies: New Perceptions and the Challenges." *Economic and Political Weekly* 14: 113–120.

- Mills, Sara. (1998). "Post-Feminist Text Analysis." *Language and Literature* 7 (3): 235–253.
- Mondal, Dipannita. (2018). "The Depiction of Subjugation Based on Race and Gender in *The Joys of Motherhood*." *Research Journal of English (RJOE)* 3 (2): 50–57.
- Moscovici, Serge. (1984). "The Phenomenon of Social Representations." In *Social Representations*, edited by Robert M. Farr and Serge Moscovici, 3–69. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nayar, Pramod K. (2006). *Reading Culture: Theory, Praxis, and Politics*. London: SAGE.
- Pennycook, Alastair. (1994). "Incommensurable Discourses?" *Applied Linguistics* 15 (2): 115–138.
- Pirzad, Z. (2001). *I will turn off the lights*. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Pirzad, Z. (2002). *Three books*. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Potter, Jonathan, and Ian Litton. (1985). "Some Problems Underlying the Theory of Social Representations." *British Journal of Social Psychology* 24: 81–90.
- Potter, Jonathan, and Margaret Wetherell. (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage.
- Ramin-nia, M., Alimadadi, M., & Bay, M. (2019). Female roles in the novels of Pirzad and Woolf with reference to Jungian archetypal roles. *Scientific Quarterly of Persian Language and Literature Research*, 54, 75–106. [In Persian]
- Saberpour, Z. (2020). Women's passivity and agency in the novel *Touba and the Meaning of Night*. *Scientific Quarterly of Persian Language and Literature Research*, 56, 133–157. [In Persian]
- Ulanowsky, Christina E. (2009). *Women as Mothers: Changing Role Perceptions: An Intergenerational Study*. PhD diss., The Open University.
- van Dijk, Teun A. (1995). "Discourse Analysis as Ideology Analysis." In *Language and Peace*, edited by Christina Schaffner and Anita Wenden, 17–33. Aldershot: Dartmouth Publishing.
- Walby, Sylvia. (1990). *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wodak, Ruth. (2001). "What CDA Is About: A Summary of Its History, Important Concepts and Its Developments." In *Methods of Critical Discourse Analysis*, edited by Ruth Wodak and Michael Meyer, 1–13. London: Sage.

مقاله پژوهشی

تحلیل گفتمان انتقادی بازنمایی هویت و کنش‌گری اجتماعی زن در گفتمان فمینیستی - ادبی

ایران: مطالعه موردی آثار زویا پیرزاد

مرضیه مشهدی (نویسنده مسؤول)

دانشجوی دکتری زبان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد خمین، خمین، ایران.

(mzmashhadi2000@gmail.com)

داود مدنی

استادیار گروه زبان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد خمین، خمین، ایران.

(dr.madanilinguist@gmail.com)

محمدنبی رنجبری

استادیار گروه آموزش زبان انگلیسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد خمین، خمین، ایران.

(mnranjbari52@gmail.com)

10.22034/lda.2026.145551.1130

چکیده

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۱۲/۰۲

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۵/۰۲/۲۹

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۳/۱۵

این پژوهش با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی و با تکیه بر مدل سه‌بعدی نورمن فرکلاف، به بررسی نحوه بازنمایی هویت و کنش‌گری اجتماعی زنان در بخشی از گفتمان فمینیستی-ادبی ایران می‌پردازد. بدین منظور، دو اثر زویا پیرزاد، با نام‌های سه کتاب و چرخ‌ها را من خاموش می‌کنم، به‌عنوان نمونه‌هایی از روایت زنانه در ادبیات داستانی معاصر ایران تحلیل شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هویت زنانه در این آثار در نقطه تقابل میان گفتمان سنتی خانواده‌محور و گفتمان نوگرایی فردیت‌خواه شکل می‌گیرد. در سطح متنی، بازنمایی زنان از طریق واژگان و تصاویر مرتبط با خانه، مراقبت، سکوت، عادت‌وارگی، ایشار و مسؤولیت خانوادگی صورت می‌پذیرد؛ عناصری که زن را در جایگاه سوژه‌ای مراقب، نظم‌بخش و عمدتاً محدود به حوزه خصوصی تثبیت می‌کنند. در سطح تفسیری، روایت‌های پیرزاد نشان می‌دهند که سلطه بر زنان صرفاً از طریق کنش مستقیم مردان اعمال نمی‌شود، بلکه از رهگذر روابط خانوادگی، انتظارات مادرانه، قضاوت‌های اجتماعی و درونی شدن هنجارهای مردسالارانه بازتولید می‌شود. در سطح تبیینی نیز مقاله نشان می‌دهد که گفتمان ادبی پیرزاد از یک‌سو سازوکارهای عادی‌سازی سلطه، سکوت و خودسرکوبی زنانه را آشکار می‌کند و از سوی دیگر، امکان‌های پنهان مقاومت، خودآگاهی و بازتعریف سوزگی زن را در دل زندگی روزمره برجسته می‌سازد. دستاورد نظری، پژوهش آن است که کنش‌گری زنانه در این آثار نه به‌صورت تقابل آشکار و رادیکال با نظم مسلط، بلکه در قالب لحظه‌های خرد، تدریجی و گاه ناپایدار آگاهی، تردید، نارضایتی و فاصله‌گیری از نقش‌های تثبیت‌شده بازنمایی می‌شود. بر این اساس، ادبیات داستانی پیرزاد را می‌توان عرصه‌ای دانست که در آن زن ایرانی نه صرفاً قربانی گفتمان مردسالار، بلکه سوژه‌ای در حال مذاکره با سنت، خانواده، بدن، زبان و امکان‌های محدود اما معنادار کنش‌گری اجتماعی است.

واژه‌های کلیدی:

هویت، کنش‌گری اجتماعی، فمینیسم، سوزگی زن، عاملیت، زویا پیرزاد.

استناد: مشهدی، مرضیه؛ مدنی، داود و محمدنبی رنجبری (۱۴۰۵). «تحلیل گفتمان انتقادی بازنمایی هویت و کنش‌گری اجتماعی زن در گفتمان فمینیستی - ادبی ایران: مطالعه موردی آثار زویا پیرزاد»، نشریه تحلیل گفتمان ادبی، ۴ (۱)، ۱۴۸-۱۱۷.

۱. مقدمه و بیان مسأله

کنشگری اجتماعی زنان همواره یکی از چالش‌برانگیزترین موضوعات در بستر حیات اجتماعی جوامع سنتی و مردسالار بوده است. در چنین جوامعی، گفتمان‌های مسلط کوشیده‌اند تا خانه، خانواده و نقش‌های مراقبتی را به‌مثابه قلمرو «طبیعی» و مشروع زنان تثبیت کنند و از این طریق، حضور آنان در عرصه عمومی، «مشارکت اجتماعی و امکان تصمیم‌گیری مستقل را محدود سازند» (بصارتی و کاظمیان، ۲۰۲۴: ۲۹۸). این مسئله در مطالعات فمینیستی به‌عنوان بخشی از سازوکارهای بازتولید سلطه جنسیتی مورد توجه قرار گرفته است؛ چنان‌که دو بووار، زن را در نظم مردسالارانه در مقام «دیگری» تعریف می‌کند و نشان می‌دهد که هویت زنانه نه امری طبیعی، بلکه برساخته‌ای تاریخی و اجتماعی است (دو بووار، ۲۰۱۰: ۸۵). در همین راستا، باتلر نیز جنسیت را امری ثابت و زیستی نمی‌داند، بلکه آن را «حاصل تکرار کنش‌ها، هنجارها و اجراهای اجتماعی می‌داند که در طول زمان طبیعی جلوه داده می‌شوند» (باتلر، ۱۹۹۰: ۶۴). از سوی دیگر، والبی با تأکید بر ساختارهای نظام‌مند مردسالاری نشان می‌دهد که «نابرابری جنسیتی تنها در روابط فردی میان زن و مرد شکل نمی‌گیرد، بلکه در نهادهایی چون خانواده، کار، فرهنگ و دولت بازتولید می‌شود» (والبی، ۱۹۹۰: ۷۳). بر این اساس، محدودسازی زنان به فضای خانه و نقش‌های مراقبتی را می‌توان نه صرفاً یک سنت فرهنگی، بلکه سازوکاری گفتمانی و نهادی برای کنترل عاملیت، بدن و هویت اجتماعی زنان دانست. در برابر این نظم، گفتمان‌های فمینیستی و برابری‌خواه کوشیده‌اند با به چالش کشیدن بنیادهای معرفت‌شناختی نگاه سنتی به زن، نشان دهند که تفاوت‌های زیستی و جنسیتی نمی‌تواند مبنایی مشروع برای محروم‌سازی زنان از عاملیت، کنشگری و مشارکت اجتماعی باشد.

در دنیای امروز، پرسش درباره امکان مشارکت اجتماعی زنان نه‌تنها موضوعیت خود را از دست نداده است، بلکه به ضرورتی انکارناپذیر در مسیر توسعه اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جوامع بدل شده است. مشارکت مؤثر و هدفمند زنان، «نه به‌عنوان نیرویی مکمل، بلکه به‌مثابه یکی از پایه‌های اساسی توسعه متوازن شناخته می‌شود» (کوچرسکی، ۲۰۱۰: ۳۹۸). با این حال، گسترش این نگرش به معنای حذف کامل تبعیض، محدودیت یا چالش‌های ساختاری پیش‌روی زنان نیست؛ زیرا در بسیاری از جوامع، اشکال تازه‌تری از کنترل، طرد و محدودسازی در لایه‌های پنهان‌تر اجتماعی، فرهنگی و زبانی بازتولید می‌شود. از این‌رو، مسئله زن تنها به حضور یا عدم حضور او در عرصه عمومی محدود نمی‌شود، بلکه به چگونگی بازنمایی هویت، عاملیت و جایگاه اجتماعی او در گفتمان‌های

مسلط و رقیب نیز پیوند می‌خورد. در این میان، بخشی از تحولات اجتماعی و فکری معاصر را می‌توان در چارچوب فاصله‌گیری تدریجی از گفتمان‌های مردسالار سنتی و شکل‌گیری نظام‌های معرفت‌شناختی بدیل فهم کرد؛ نظام‌هایی که می‌کوشند هویت زنانه را نه در محدوده نقش‌های ازپیش‌تعریف‌شده، بلکه در نسبت با عاملیت، انتخاب‌گری و مشارکت اجتماعی بازتعریف کنند (عبدالله و همکاران، ۲۰۰۸؛ آل قانیم، ۲۰۱۹: ۵۵؛ مزوندرا و شرما، ۱۹۷۹: ۱۱۶). چنین فضایی، به تعبیر باختین (۱۹۸۱: ۲۴۳)، «فضایی چندصدایی» است که در آن روایت‌های گوناگون و گاه متعارض درباره زن، خانواده، بدن، مسؤولیت و آزادی با یکدیگر مواجه می‌شوند. در این وضعیت، گفتمان‌های متجدد و برابری‌خواه از طریق تولید روایت‌های تازه، تصویری متفاوت از زن ارائه می‌دهند؛ تصویری که در برابر بازنمایی‌های سنتی، بر صدای مستقل، عاملیت فعال و جایگاه برابر زنان تأکید می‌کند (بوکنن، ۲۰۱۴: ۲۱۳؛ دیکمان و ایگلی، ۲۰۰۰: ۱۱۸۰؛ اولانوفسکی، ۲۰۰۹: ۱۴۵).

پرسش زن در ایران نیز دقیقاً در چنین میدان گفتمانی و در تلاقی سنت و تجدّد شکل گرفته است. زن در این بافتار، نه صرفاً موضوعی زیستی یا اجتماعی، بلکه برساخته‌ای گفتمانی است که در مواجهه با روایت‌های رقیب، هر بار به‌گونه‌ای خاص بازتعریف می‌شود. اگرچه در جامعه معاصر ایران، گفتمان‌های نوگرا و برابری‌خواه، به‌ویژه در قالب مطالبات مربوط به عاملیت اجتماعی زنان، بازنمایی هویت مستقل آنان و نقد نقش‌های کلیشه‌ای، گسترش یافته‌اند، اما گفتمان سنتی همچنان یکی از نیروهای تعیین‌کننده در میدان نزاع گفتمانی باقی مانده است. این گفتمان، به‌واسطه پیوند با نهاد خانواده، منابع قدرت فرهنگی، مشروعیت‌سازی‌های دینی و عادت‌واره‌های زندگی روزمره، نه تنها در سطح ساختارهای کلان، بلکه در عرصه‌های خرد و ظریف زندگی خانوادگی نیز نقش بازدارنده خود را حفظ کرده است.

از این منظر، برخورد و تصادم گفتمان‌های سنتی و نوگرا، صرفاً به دوگانه ساده‌ای میان گذشته و حال یا سنت و مدرنیته فروکاستنی نیست، بلکه نوعی شکاف معرفت‌شناختی ایجاد می‌کند که در دل آن، سوژه زن امکان ظهور، بازتعریف و گاه مقاومت می‌یابد. این سوژه، نه کاملاً رها از ساختارهای سلطه است و نه به‌طور کامل در آن‌ها منحل می‌شود؛ بلکه در وضعیت میانجی اطاعت و مقاومت، سکوت و سخن‌گویی، ایشار و فردیت و عادت‌وارگی و انتخاب‌گری شکل می‌گیرد. فهم دقیق این وضعیت، مستلزم واکاوی نحوه مواجهه گفتمان‌ها با یکدیگر است؛ مواجهه‌ای که به‌زعم لاکلائو و موف (۱۹۸۵)، در قالب رقابت هژمونیک میان گفتمان‌ها صورت می‌گیرد. در همین راستا، فرکلاف (۱۹۸۹: ۱۲۴) نیز تأکید می‌کند که «تحلیل گفتمان می‌تواند نشان دهد چگونه یک گفتمان در مسیر

بازتولید سلطه حرکت می‌کند یا زمینه اصلاح آن را فراهم می‌آورد یا در سطحی رادیکال‌تر به شالوده‌شکنی از مبانی فکری و ارزشی نظم مسلط می‌پردازد». بر این اساس، پاسخ به این پرسش که سوژه زن در جامعه معاصر ایران چه مختصات هویتی و گفتمانی دارد، در گرو تحلیل دقیق همان نقاطی است که در آن‌ها گفتمان‌های سنتی و نوگرا با یکدیگر برخورد می‌کنند و امکان‌های تازه‌ای برای بازنمایی هویت و کنشگری زنانه پدید می‌آورند. در این راستا، پژوهش حاضر با اتکا به مبانی نظری بازنمایی اجتماعی، تحلیل گفتمان فمینیستی و بهره‌گیری از الگوی سه‌بعدی تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف (۱۹۸۹)، به عنوان چارچوب تحلیلی، به تحلیل دو اثر شاخص از زویا پیرزاد، نویسنده زن ایرانی، با نام‌های: *چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم* و مجموعه داستان سه کتاب می‌پردازد. این آثار به دلیل تمرکز مستقیم بر زندگی، هویت و کنشگری زنان در بستر اجتماعی ایران، برای مطالعه گفتمان‌های جنسیتی و مقاومت‌های زنانه در زمینه‌های روایی و زبان‌شناختی، مناسب تشخیص داده شدند. از این‌رو، استفاده از رویکرد فرکلاف به ما امکان می‌دهد تا ساختارهای زبانی و معنایی متن را با ساختارهای اجتماعی، ایدئولوژیک و قدرت‌محور مرتبط سازیم و بتوانیم نشان دهیم که چگونه نظم گفتمانی بازنمایی زنان، نه صرفاً امری زبانی یا ادبی، بلکه متأثر از روابط نابرابر قدرت در جامعه است. به بیان دیگر، تحلیل گفتمان انتقادی به ما کمک می‌کند تا نشان دهیم چگونه گفتمان‌ها از طریق بازنمایی خاصی از زن، او را به‌مثابه سوژه‌ای منفعل یا فعال، خانه‌محور یا اجتماع‌محور، وابسته یا مستقل و مطیع یا مقاوم برمی‌سازند و بدین‌ترتیب، در تولید یا تضعیف عاملیت زنان نقش ایفا می‌کنند. بر این اساس، انجام این پژوهش به ارتقای ادراک نظری ما از مفهوم «سوژگی زن» کمک می‌کند. مطالعه گفتمان‌های ادبی، به‌ویژه با اتکاء به رویکرد فرکلاف، امکان تحلیل عمیق‌تری از ساحت‌های معرفت‌شناختی، هویتی و روایی کنشگری زن در جامعه ایران فراهم می‌کند. این پژوهش با استفاده از تحلیل گفتمان انتقادی نحوه بازنمایی زن، کنشگری و هویت‌دهی زنان در گفتمان فمینیستی ادبی ایران را مطالعه می‌کند. در این راستا، آثار آثار منتخب زویا پیرزاد از جمله *چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم* و مجموعه داستان سه کتاب مورد بررسی قرار خواهند گرفت. انتخاب این نویسنده به دلیل برجستگی آن‌ها در حوزه ادبیات زنان، تنوع در سبک روایت، و گستره اجتماعی و گفتمانی آثار ایشان صورت گرفته است.

روش پژوهش در این مقاله، تحلیل گفتمان انتقادی با تمرکز بر مدل سه‌بعدی نورمن فرکلاف (۱۹۸۹) است. در این چارچوب، تحلیل داده‌ها در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین انجام شده است. در سطح توصیف، متون ادبی به‌صورت کیفی مورد تحلیل قرار گرفته‌اند تا گفتمان‌های موجود در سطوح واژگانی، نحوی و معنایی استخراج شوند. با این حال، با توجه

به اینکه بررسی ساختار زبانی، دستوری و واژگانی بصورت خرد اطلاعات چندانی درباره نحوه شکل‌گیری ساختارهای معرفت‌شناختی کنشگری زنان به‌دست نمی‌داد، تمرکز اصلی تحلیل بر سطوح معنایی و مفهومی در سطح خرد قرار گرفت؛ سطوحی که در آن‌ها می‌توان دریافت که کنشگری زنان در چه بافت‌هایی، تحت چه شرایطی و با چه مضامین و چارچوب‌های معنایی بازنمایی می‌شود. این تمرکز به ما امکان داد تا تحلیل عمیق‌تری از شکل‌گیری کنشگری زنانه در دل روایت‌های ادبی به‌دست آوریم.

روش گردآوری داده‌ها در این پژوهش به‌صورت کدگذاری مفهومی و کشف مضامین معنایی صورت گرفته است. برای این منظور، بخش‌هایی از دو اثر زویا پیرزاد: سه کتاب، و چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم که به‌طور مستقیم یا ضمنی به مقولات مرتبط با کنشگری زن، هویت‌یابی، یا مقاومت، اشاره داشتند، به‌عنوان «قطعات مورد تحلیل» انتخاب شدند. انتخاب این بخش‌ها بر اساس معیار اشباع مفهومی انجام گرفته است؛ بدین معنا که قطعاتی انتخاب شدند که بیشترین تراکم معنایی را در بازنمایی گفتمان‌های هدف پژوهش داشتند و تکرار مفاهیم در آن‌ها منجر به ظهور یا تثبیت مضمون‌های مرکزی شد.

لازم به ذکر است که پژوهش حاضر، مطالعه‌ای پیکره‌بنیاد به معنای آماری یا بسامدی نیست و هدف آن محاسبه فراوانی کدها نسبت به کل جملات آثار مورد مطالعه نبوده است. ازاین‌رو، در این مقاله، «داده» به معنای مجموعه‌ای از قطعات روایی، گفت‌وگوها و برش‌های معنایی است که به‌صورت هدفمند و بر اساس ارتباط مستقیم یا ضمنی با مفاهیم هویت زنانه، کنشگری اجتماعی، سکوت، مقاومت، عادت‌وارگی، نقش‌های خانوادگی و روابط قدرت انتخاب شده‌اند. واحد تحلیل در این پژوهش، جمله منفرد نیست، بلکه قطعه‌ای معنایی یا روایی است که در آن یکی از ابعاد بازنمایی زن و عاملیت او برجسته می‌شود. بنابراین، کدگذاری داده‌ها ماهیتی کیفی و تفسیری دارد و بر کشف الگوهای معنایی و گفتمانی متمرکز است، نه بر سنجش بسامد آماری کدها. معیار پایان انتخاب داده‌ها نیز اشباع مفهومی بوده است؛ بدین معنا که تحلیل تا جایی ادامه یافته که قطعات جدید، مضمون یا الگوی گفتمانی تازه‌ای به مقوله‌های اصلی پژوهش نمی‌افزودند. در مرحله تحلیل، کدگذاری اولیه شامل شناسایی کنش‌های زبانی و غیرزبانی شخصیت‌های زن، نحوه تعامل آن‌ها با ساختارهای قدرت و مفاهیم محوری چون سکوت، مقاومت، اطاعت، حضور اجتماعی یا انزوا بود. سپس این کدها در قالب مقوله‌های گفتمانی دسته‌بندی شدند و در هر سه سطح مدل فرکلاف تحلیل شدند. تلاش شده است تحلیل‌ها با حفظ وفاداری به متن، اما با بهره‌گیری از ابزارهای مفهومی نظریه گفتمان انتقادی، به فهمی عمیق از نسبت زن، زبان و قدرت در بافت ادبیات معاصر ایران دست یابد.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهشی که به تحلیل گفتمان انتقادی بازنمایی هویت و کنش‌گری اجتماعی زن در رمان‌های مورد مطالعه این پژوهش پرداخته باشد، پیدا نشد اما می‌توان برخی پژوهش‌ها را ذکر کرد که به نوعی جنبه تکمیلی و توضیحی برای پژوهش حاضر دارند مانند مقاله‌های: «زبان آرمانی زنان سنت‌گرا در دو رمان سهم من و یک دختر تنها: تحلیل گفتمان انتقادی» (۱۴۰۴)، «بازنمایی کلیشه‌های جنسیتی در رمان آرزوی سوم: تحلیل انتقادی نقش‌های جنسیتی در ادبیات کودک و نوجوان» و مقالاتی از این دست که هر کدام با تکیه بر مطالعه موردی‌های متفاوتی به نقش زن بر اساس چهارچوب تحلیل گفتمان انتقادی پرداخته‌اند.

۳. چهارچوب نظری

۳-۱. بازنمایی اجتماعی

نظریه بازنمایی‌های اجتماعی اکنون به یک سنت تثبیت‌شده در حوزه مطالعات اجتماعی تبدیل شده است که مکتب فکری‌ای شناخته‌شده برای پژوهشگران و صاحب‌نظران علوم اجتماعی تلقی می‌شود. مفهوم بازنمایی‌های اجتماعی برای اولین بار توسط موسکویچی (۱۹۸۴) معرفی شد. در تعریف مفهوم بازنمایی‌های اجتماعی، ایده محرک در پس صورت‌بندی و تعریف نظریه بازنمایی اجتماعی توسط موسکویچی (همان)، نگرانی او نسبت به این بود که مردم چگونه از جهان آگاه می‌شوند، چگونه آن را تعریف، تجربه و ادراک می‌کنند. در این خصوص، موسکویچی (همان: ۵) معتقد است:

«جهانی که در یک سوی آن با چیزهایی ساخت بشر روبه‌رو هستیم که نماینده چیزهای ساخت بشر دیگری هستند و در سوی دیگر، با جانشین‌هایی برای محرک‌هایی که هرگز نمونه اصلی‌شان را نخواهیم دید؛ معادل‌های طبیعی آن‌ها، مانند ذرات بنیادی یا ژن‌ها»

بنابراین، موسکویچی (همان: ۷) بازنمایی‌های اجتماعی را به‌عنوان مفاهیم و ادراکات، ایده‌ها و تصاویر، نظریه‌ها و توضیحات، به‌عنوان توصیف‌هایی از واقعیت‌های اجتماعی تعریف می‌کند که از طریق آن‌ها دانش و درک مشترک خود را از دنیایی که در آن زندگی می‌کنیم، شکل می‌دهیم. بیلینگ (۱۹۸۸: ۱۱؛ ۱۹۹۳: ۴۳) این دیدگاه موسکویچی (۱۹۸۴) را بسط می‌دهد. تأکید می‌کند که «دانش برساننده جهان و واقعیت‌های اجتماعی از طریق روایت ممکن است». از دید بیلینگ (۱۹۸۸: ۱۳)، «روایت مسیری را بازمی‌گشاید که سوژه‌های اجتماعی در عین حال که تجارب و سرگذشت خود را بازگو می‌کنند، در انتشار و طبیعی‌سازی ساختارها و هنجارهای اجتماعی نیز مشارکت می‌کنند». باختین (۱۹۸۱: ۱۳۲) تأکید می‌کند که «روایت

تنها تکرار و بازگ کردن وقایع براساس ترتیب زمانی رخداد آنها نیست»، بلکه آنچه بیش از همه اینها اهمیت دارد، قضاوت‌ها و ادراکات فرهنگی - اجتماعی روایت‌گر است که به اصل داستان الصاق می‌شود و بدین ترتیب، پذیرش و یا مقاومت در برابر ساختارها و هنجارهای اجتماعی را برای سوژه ممکن می‌سازد. بیلیگ (۱۳: ۱۹۸۸) همچنین معتقد است که ساخت یا جنبه بلاغی (رتوریکی) روایت به «پدیداری شیوه تفکر و ساخت اندیشه در جامعه تفکر منجر می‌شود» که ماهیتاً بلاغی است. او پیشنهاد می‌کند که مهارت‌های بلاغی یا استدلالی جزئی جدایی‌ناپذیر از ساختار فکری سوژه‌ها به‌نگام روایت هستند (بیلیگ، ۱۹۹۳: ۴۰).

پاتر و وترل (۱۲۳: ۱۹۸۷) رویکرد نظری متفاوت اما جامع‌تر و نظام‌مندتری از بازنمایی - های اجتماعی بدست می‌دهند که وجه متمایزکننده آن، ارائه یک «چارچوب و الگوی نظام‌مند تحلیلی برای تحلیل ساختارهای اجتماعی از طریق روایت و ساختارهای بلاغی آن است». در واقع، پاتر و وترل (همان: ۱۳۹)، خواستار عبور کامل از نظریه بازنمایی‌های اجتماعی به نفع تحلیل گفتمان هستند. آنها معتقدند که بازنمایی‌های اجتماعی «تکه‌تکه و گاهی متناقض» هستند. دلیل دیگر آنست که تحلیل گفتمان، جستجوی بازنمایی‌های اجتماعی و فرهنگی در ساخت ذهنیت سوژه را به‌عنوان یک «روان‌شناسی اجتماعی نظام - مند و غیرشناختی» (پاتر و وترل، ۱۹۸۷ همان ۱۳۹) ارائه می‌دهد. آنها سه حوزه اصلی انتقاد را مطرح می‌کنند که حول محورهای زیر متمرکز است: «رابطه میان گروه‌ها و بازنمایی‌ها؛ ماهیت توافق در بازنمایی‌های اجتماعی و نقش‌های زبان و شناخت».

پاتر و وترل (همان: ۱۴۰) می‌گویند که بازنمایی‌های اجتماعی منجر به «برساخت هویت گروهی جدید» می‌شود، یعنی هویتی که توسط بازنمایی‌های اجتماعی مشترکشان تشکیل شده است. یکی از مشکلات مربوط به چنین شناسایی گروهی، به گفته پاتر و وترل (همان: ۱۴۱)، این است که برساخت هویت گروهی از این دست نشان‌دهنده پیش‌فرضی است که بازنمایی‌ها گروه‌ها را تشکیل می‌دهند و نه برعکس. بر اساس این پیش‌فرض، پژوهشگران می‌توانند گروه‌ها را همگن در نظر بگیرند؛ چرا که آنها یک نوع بازنمایی مشترک دارند، در حالی که ممکن است در بازنمایی دیگر تفاوت‌هایی داشته باشند که منجر به شکل‌گیری گروه‌بندی‌های دیگری می‌شود. با بررسی سه مطالعه تجربی در مورد بازنمایی‌های اجتماعی، پاتر و لیتن (۸۷: ۱۹۸۵) به این نتیجه رسیدند که «توافق نظر در میان گروه‌های مورد مطالعه به‌طور ضمنی فرض شده بود»، صرف‌نظر از تنوع‌هایی که زیر سطح توافق وجود داشت.

این مطالعه که بر مبنای نظریه فمینیستی است، قصد دارد تا اشکال مختلف بازنمایی‌های اجتماعی برساخته‌شده از هویت و کنشگری زنان در ادبیات ایران را آشکار کرده و به چالش

بکشد. فمینیسم، همان‌طور که بارنت (۲۰۱۳: ۷۶) تعریف می‌کند، حرکتی است برای پایان دادن به جنس‌گرایی و ستم جنسی. تمرکز این مطالعه بر این است که نشان دهد چگونه چنین ستم‌هایی که بر کلیشه‌های فرهنگی و اجتماعی و سیاسی استوار است معمولاً به زبان زنان تمام می‌شود، به‌ویژه از طریق بررسی نحوه نمایش نقش‌های زنان که اغلب تحت تأثیر بافه فرهنگی جامعه به‌طور منفی نشان داده می‌شوند.

۳-۲. تحلیل فمینیستی گفتمان

نایار (۲۰۰۶: ۸۹) بازنمایی را به‌عنوان «هنجارهای شیوه‌های تولید معنا» تعریف می‌کند و بر این نکته تأکید دارد که این نمایندگی‌ها به پویایی قدرت، تسلط ایدئولوژیک و حاشیه‌سازی انتخابی وابسته هستند. به گفته نایار (۲۰۰۶: ۹۰)، بازنمایی‌ها از دیدگاه‌های غالب فرهنگی درباره زنان و اقلیت‌ها شکل می‌گیرند و به همین دلیل، تنها نمایش‌های سطحی نیستند، بلکه ریشه در هنجارها و کلان‌الگوهای اجتماعی دارند. بازتاب زنان در ادبیات، اغلب بر این باور فرهنگی استوار شده است که گویی «شخصیت‌ها و نقش‌های زنان اشیایی هستند که الزاماً باید تحت سلطه قدرت مردانه قرار گیرند». در همین ارتباط، میلز (۱۹۹۸: ۲۴۲) با اتخاذ موضعی زبان‌شناختی بیان می‌کند که تحلیل دقیق بازتاب زنان در این نمایش‌ها و آثار ادبی به خوانندگان کمک می‌کند تا متوجه شوند چگونه انتخاب‌های زبانی می‌توانند به نفع برخی افراد و به زیان دیگران باشد. هدف تحلیل فمینیستی نیز بر این مدار قرار دارد که بر «نحوه نمایش جنسیت نور بیفکند و آن را به چالش بکشد». میلز (همان: ۲۴۶) همچنین اذعان می‌کند که بسیاری از شیوه‌های نمایشی نه تنها به نفع زنان بلکه به نفع مردان نیز نیست. یکی از روش‌های مؤثر در تغییر این وضعیت، همان‌طور که میلز (همان: ۲۴۶) پیشنهاد می‌دهد، از طریق خواندن و تحلیل انتقادی است. با تعامل با متون به این شیوه، می‌توانیم بهتر درک کنیم که چگونه ساختارهای قدرت جنسیتی تداوم می‌یابند و شروع به چالش‌کشی آن‌ها کنیم. این امر، دقیقاً رویه غالب پژوهشی است که در این مطالعه برای بررسی و تدقیق در بازتاب و بازنمایی اجتماعی زنان در گفتان داستانی ایران انجام خواهیم داد.

تحلیل فمینیستی متن معتقد است که ادبیات و دیگر اشکال متون تولیدشده یا گفتمان، «زنان» را به عنوان یک هستار عادی از طریق تعاریف قبلاً تولیدشده در جامعه فرض می‌کند - مانند مادر، خانه‌دار، کارگر و شریک جنسی همان‌طور که در متون منعکس شده است. زنان به عنوان موجوداتی که در موقعیتی خاص به عنوان زن شناخته می‌شوند، در نظر گرفته می‌شوند که سپس تمام بازنمایی‌های زنان را تعیین می‌کند (آزوکوی، ۲۰۰۹:

۸۷) و «چنین اشکال بازنمایی‌هایی معمولاً به عنوان هنجار تلقی می‌شود و این حقیقت بسیار مهم را که ظلم به زنان وجود دارد را پنهان می‌کند».

هوم (۱۹۹۲: ۸۶) بر این نکته تأکید می‌کند که ادبیات فمینیستی و تحلیل فمینیستی گفتمان ادبی باید نشان دهد که اولاً، همان‌طور که واقعیت اجتماعی مردان توسط جنسیت شکل می‌گیرد، واقعیت اجتماعی زنان نیز به همین صورت است و بازنمایی‌های تجربه‌های زنان در فرم ادبی به‌طور جنسیتی‌شده شکل گرفته است. ثانیاً، بازنمایی زنان در ادبیات، در حالی که ویژگی‌های ذاتی زنان واقعی را نشان نمی‌دهد، ممکن است نظم نمادین یا نظام زبانی پدرسالاری را مختل کند.

نویسندگان فمینیستی مانند دو بوار و میل (۲۰۰۳: ۴۵) استدلال می‌کنند که «ادبیات به اندازه خانواده، وسیله‌ای مهم برای قدرت پدرسالاری است.» دو بوار، تفاوت زنان را در متونی که توسط مردان نوشته شده است، مورد سؤال قرار می‌دهد. این ایدئولوژی سپس توسط جامعه، تقلید و درونی شده و به‌عنوان حقیقت پذیرفته می‌شود. این تصورات به نوبه خود در ذهن خوانندگان جذب و تثبیت می‌شوند (ون‌دایک، ۱۹۹۵: ۱۹). از دید هوم (۱۹۹۲: ۴۳)، ادبیات مردسالار که بازنمایی‌های قالبی کلان‌گویی از نقش، هویت و کنشگری زنان ارائه می‌دهد با کارکردهای گفتمان پدرسالار مطابقت دارد. هوم (همان: ۵۶) بر این باور است که متون ادبی به‌عنوان الگوهایی از قدرت پدرسالاری تلقی می‌شوند. با اشاره به آثار برخی از نویسندگان فمینیستی، از جمله دو بوارو هوم به‌وضوح مشهود است که وضعیت زنان در متون به‌طور جنسی تعیین شده است. دو بوار (۱۹۴۵: ۳۲) استدلال می‌کند که جامعه ما، مرد را به‌عنوان جنس مثبت و زن را به‌عنوان جنس منفی یا دیگری معرفی می‌کند. او می‌گوید که تمام جنبه‌های زندگی اجتماعی و تفکر تحت سلطه «دیدگاه زن به‌عنوان دیگری است.» با ارجاع به ادعای دو بوار، این مطالعه به نتیجه‌گیری‌هایی خواهد رسید که تغییر در تفکر و اقدامات جامعه ضروری است.

همراه با بازنمایی، قالب‌سازی نیز وجود دارد و هر دو عوامل فرهنگی قدرتمند در سلطه‌گری یک گفتمان و دیدگاه بر دیگری است (هال، ۱۹۹۷: ۶۵). قالب‌سازی در شیوه‌های برقراری ارتباط رایج است. زبان ما به‌نوعی تابع قالب‌سازی است؛ زیرا از انتظارات اجتماعی تبعیت می‌کند. در این ارتباط، فوکو (۱۹۷۶: ۲۳) معتقد است که «قالب‌ها، اصولاً از طریق دسته‌بندی‌های خاص افراد، جهان را به نظم در می‌آورد». نایار (۲۰۰۶: ۶۷) معتقد است که قالب، مرزهای دقیقی را حفظ می‌کنند و «دیگری» را به مجموعه‌ای از

ویژگی‌های تغییرناپذیر کاهش می‌دهند. بیشتر متون، زنان را به‌عنوان «دیگری» معرفی می‌کنند و در نتیجه این باور را به‌عنوان یک باور جهانی پیش‌بینی می‌کنند.

یکی از پیامدهای غالب شدن بازنمایی‌های اجتماعی، بروز نابرابری جنسیتی است که بر مبنای تفاوت آشکار یا پنهان میان افراد به دلیل جنسیت استوار است. جنسیت به‌طور اجتماعی از طریق تعاملات اجتماعی و در دل کنش‌مندی (باتلر، ۱۹۹۰: ۳۲) و همچنین بیولوژیکی از طریق کروموزوم‌ها، ساختار مغز و تفاوت‌های هورمونی ساخته می‌شود (بارنت، ۲۰۰۵: ۷۴). تلفیق نگاه بارنت (همان) درخصوص بروز نابرابری‌های اجتماعی و باتلر (۱۹۹۰: ۳۱) درباره کنش‌مند بودن ساخت هویت تعاریفی است که ما در این مطالعه اتخاذ می‌کنیم.

دلیل این انتخاب آن است روایت‌هایی که در آثار ادبی هستند تلاش دارند نشان دهند که زنان چگونه هویت خود را با درگیر کردن خود در کنش‌هایی متنوعی که در بافت اجتماعی خاص از زنان انتظار نمی‌رود یا حوزه‌های غیرمجاز برای ورود زنان است، برمی‌سازند.

در درک نحوه بازنمایی شخصیت‌ها در گفتمان ادبی، تحلیل تنها متوقف به شکل نمادین متون نمی‌شود، بلکه به عمق اصالت متون‌ها نیز معنایی خواهد شد. لتونن (۲۰۰۰: ۳۲) متن را به‌عنوان «ماده‌ای فیزیکی و نشانه‌شناختی» در نظر می‌گیرد. او بیان می‌کند که متون، موجودات فیزیکی هستند؛ اما همچون موجودات نشانه‌شناختی (در قالب تصویری یا شکلی از نشانه‌ها) وجود دارند. برعکس، متون تنها زمانی موجودات نشانه‌شناختی می‌شوند که شکل فیزیکی داشته باشند. بیر (۱۹۸۹: ۱۸) دیدگاه‌ها و مفروضات خود را درباره بازنمایی ارائه می‌دهد و معتقد است که بازنمایی «فاصله‌ای ضروری بین تجربه و ساختار بندی را حفظ می‌کند». بازنمایی به فعال بودن درک ما اذعان می‌کند و فضایی (فاصله‌ای) بین نحوه ادراک ما از چیزها و نحوه‌ای که ممکن است آن‌ها در واقع باشند، می‌گذارد. بازنمایی به میزان سفت و سخت شدن ایدئولوژی‌ها به اشیاء و حفظ خود به عنوان یک حضور واقعی در جهان اشاره دارد (همان: ۲۳). او همچنین بیان می‌کند که اشیاء به‌صورت کتاب‌ها، تصاویر، فیلم‌ها، تبلیغات، مد و رمزگذاری مفروضات و تمایلات آن‌ها، آنچه که ممکن است موقتی و آموخته‌شده باشد، به‌عنوان چیزی طبیعی و دائمی تقویت می‌کند. بیر معتقد است که بازنمایی‌ها از اینکه در ابتدا فرعی باشند به این که ادعاهای حقیقتی آن‌ها اصلی باشند، منتقل می‌شوند. اظهارات بیر، دیدگاهی برای این مطالعه فراهم می‌آورد، به‌طوری که نحوه‌ای که شخصیت‌ها نماینده می‌شوند ممکن است تحت تأثیر تجربیات نویسندگان قرار گیرد که به نوبه خود بر شیوه ارائه شخصیت‌ها تأثیر می‌گذارد. بیر (۱۹۸۹) استدلال می‌کند که این تغییر سریع در ادعای اقتدار را می‌توان در عمل دیگران و خودمان مشاهده کرد.

۳-۳. عاملیت و زنان

عاملیت زنان به عنوان یک مفهوم مهم اساسی در ادبیات فمینیستی مطرح شده است (گمبلز، ۲۰۰۴: ۵۴). به طور سنتی، عاملیت را می توان «به عنوان ظرفیت برای عمل و تصمیم گیری در نظر گرفت» (همان) و معمولاً به توانایی افراد برای درگیر شدن در اعمال هدفمند و اعمال خودمختاری و انتخاب نسبت داده می شود. در سطح پایه، برخی از عناصر اساسی عاملیت می تواند شامل توسعه حس «خود»، درک این موضوع در زمینه تعامل با دیگران، داشتن کنترل بر جهت گیری زندگی و «سرنوشت» فرد و برخورداری از منابع و باور به اینکه فرد می تواند «عمل کند» باشد (همان: ۲۳).

ماهیت عاملیت و رابطه آن با ساختار اجتماعی همچنین نقش مرکزی ای در سنت های طولانی نظریه اجتماعی و سیاسی داشته است. میزان تأثیرگذاری اختیارگرایی یا ساختارگرایی بر تعامل ما با جهان در بسیاری از بحث ها در علوم اجتماعی و سیاسی نقش اساسی ایفا کرده است. در این خصوص، گوردون (همان: ۴۲) معتقد است که اساساً این بحث مربوط به این است که «ما به عنوان بازیگران تا چه حد توانایی داریم که سرنوشت خود را در برابر روش های ساختاریافته ای که خارج از کنترل ماست، شکل دهیم». عاملیت به توانایی های فردی یا گروهی (آگاهانه یا ناآگاهانه) برای تأثیرگذاری بر محیط اطرافشان اشاره دارد. ساختار معمولاً به زمینه اشاره دارد؛ شرایط مادی که دامنه اعمال در دسترس بازیگران را تعریف می کند (همان: ۵۶).

عاملیت برای فمینیسم اهمیت خاصی دارد؛ زیرا این امکان را فراهم می کند که ساختارهای اجتماعی که زنان را به عنوان قربانیان منفعل جامعه به تصویر می کشند، از بین برونند (لاثا، ۲۰۰۱، ۵-۲۴). با برجسته کردن توانایی زنان برای عمل کردن و مقاومت و با درک اینکه این توانایی چگونه با ساختار اجتماعی مرتبط است، این تغییر اجتماعی کاملاً ممکن است که منجر به شناخت بهتر، مشارکت، تأثیرگذاری و گنجاندن زنان در تصمیم گیری ها در زندگی روزمره خود و همچنین در دنیای اجتماعی و سیاسی شود. در این راستا، موندال (۲۰۱۸: ۵۳) استدلال می کند که در مطالعات فمینیستی، عاملیت زنان «اغلب به توانایی زنان برای تعیین زندگی روزمره خود و همچنین توانایی جمعی آنها برای ایجاد تغییر در عرصه عمومی اشاره دارد» (۲۰۱۸: ۵۴). علاوه بر این، «می تواند هم به سازماندهی مستقل زنان و هم به ظرفیت عاملیت جمعی زنان برای تأثیرگذاری بر سیاست های رسمی اشاره داشته باشد» (همان: ۵۵). در مقایسه با توضیحات سنتی از عاملیت که بر فردگرایی روش شناختی استوار است، در روایت های فمینیستی، عاملیت به عنوان یک مفهوم پویا دیده می شود: به طور هم زمان یک ویژگی برای افراد و همچنین برای سازمان ها، گروه های اجتماعی و ساختارهای اجتماعی.

۳-۴. تحلیل گفتمان انتقادی

تحلیل گفتمان انتقادی بر پایه ستون‌های نظری زبان‌شناسی انتقادی بنا شده است و زبان را به مثابه «یک کنش اجتماعی» بسیار مهم می‌بیند (پنی‌کوک، ۱۹۹۴: ۱۱۷). در این رویکرد، کاربرد زبان (یعنی گفتمان) «هم ساخته شده و هم سازنده واقعیت اجتماعی تلقی می‌شود و گفتمان، وسیله‌ای برای اعمال قدرت و کنترل بر جامعه است» (ووداک، ۲۰۰۱: ۵).

تحلیل گفتمان انتقادی نیز بر این باور است که تحلیل‌های خرد نظام‌مند از گفتمان (زبان در کاربرد)، معانی اجتماعی پنهان و اغلب مبهم را آشکار می‌سازد و در نهایت منجر به درک روابط قدرت پنهان ولی شفاف‌پذیر خواهد شد (ون‌دایک، ۱۹۹۵: ۲۱). نقطه آغازین در تحلیل گفتمان انتقادی، شناسایی یک مسأله یا مشکل اجتماعی است؛ مسائلی همچون نژادپرستی، تبعیض جنسیتی، تبعیض جنس، بیگانه‌هراسی، مخالفت با مهاجرت، پوپولیسم و نابرابری اجتماعی از جمله مواردی هستند که در مرکز توجه تحلیل‌گران گفتمان انتقادی قرار دارند (همان: ۲۲).

کارکرد سیاسی و ایدئولوژیکی گفتمان‌شناسی انتقادی به صرف شناسایی یا نام بردن از مشکلات اجتماعی ختم نمی‌شود. فرکلاف (۲۰۱۰: ۲۳) معتقد است که تحلیل گفتمان انتقادی «نه تنها یک مشکل اجتماعی خاص را از طریق بررسی پیوند میان نشانه‌شناسی و دیگر عناصر اجتماعی تحلیل می‌کند، بلکه به ریشه‌یابی و شناسایی منابع و دلایل آن مشکل نیز می‌پردازد و همچنین راه‌هایی برای مقاومت و مقابله با آن پیشنهاد می‌دهد». در این راستا، گفتمان‌شناسی انتقادی به دنبال راه‌حل‌های جایگزین و قابل قبول برای عبور از مشکلات ساختگی و نظام‌مند اجتماعی است (همان: ۲۳). همین ویژگی، تحلیل گفتمان انتقادی به تحلیل‌گر این امکان را می‌دهد که «نقشی شبیه به کنش‌گر اجتماعی - سیاسی، یا به بیانی دیگر، اصلاح‌گر اجتماعی ایفا کند». بخش عمده‌ای از این اصلاح‌گری در فضاهای اجتماعی، در قالب افزایش آگاهی عمومی نسبت به دو مسئله مهم رخ می‌دهد: الف) اهمیت زبان در تنظیم، تقویت و تغییر روابط اجتماعی و ساختارهای قدرت؛ ب) چگونگی نقش‌آفرینی زبان در سلطه یک گروه بر کل جامعه.

۳-۵. چارچوب تحلیلی

الگوی فرکلاف (۱۹۸۹) برای تحلیل گفتمان انتقادی شامل سه فرآیند تحلیلی درهم‌تنیده است که با سه «بعد گفتمان» مرتبط‌اند. فرآیند نخست، یعنی توصیف، به توصیف دستور زبان و واژگان متن می‌پردازد. فرآیند دوم، تفسیر، متن را در چارچوب بافت اجتماعی-فرهنگی تفسیر می‌کند. فرآیند سوم، یعنی تبیین، متن را در همان بافت اجتماعی-فرهنگی توضیح می‌دهد. این سه فرآیند به سه بعد درهم‌تنیده گفتمان مربوط هستند. بعد نخست بر ساختار متنی که قرار است تحلیل شود تمرکز دارد. بعد دوم مربوط به فرآیندهایی است که متن از طریق آن‌ها تولید و

دریافت می‌شود؛ برای مثال، این که متن نوشتاری است یا گفتاری، یا این که خوانده می‌شود، دیده می‌شود یا شنیده می‌شود. بعد سوم بر شرایط اجتماعی-تاریخی‌ای تمرکز دارد که تولید متن را کنترل می‌کنند. این سه بعد به سطوح مختلفی از سازمان‌های اجتماعی مربوط می‌شوند:

(الف) سطح موقعیتی: یعنی محیط اجتماعی بلافضلی که کنش اجتماعی در آن رخ می‌دهد؛

(ب) سطح نهادی: یا همان زمینه گسترده‌تر فعالیت اجتماعی خاص؛

(پ) سطح اجتماعی: که به کل ساختار اجتماعی جامعه اشاره دارد.

توضیح و درک ماهیت کنش اجتماعی، مستلزم آن است که تأثیرات موجود در هر یک از این سه سطح (موقعیتی، نهادی و اجتماعی) در نظر گرفته شوند؛ چرا که در هر سطح، «پیش‌زمینه تفسیری خواننده» که فرکلاف آن را منابع اعضا می‌نامد، شکل می‌گیرد یا دگرگون می‌شود. ارزش این روش تحلیلی سه‌لایه‌ای دوگانه در این است که از یک سو نقاط ورود متعددی به متن فراهم می‌کند و از سوی دیگر، از طریق درهم‌تنیدگی و هم‌پوشانی این فرآیندها، الگوهای زبانی آسان‌تر از یک روش خطی آشکار می‌شوند.

۴. بحث و بررسی

۴-۱. از معناشناسی خرد تا ساختارشناسی کلان اجتماعی درباره کنشگری و هویت زن

در این بخش، یافته‌ها بر اساس خوانشی کیفی از آثار منتخب پیرزاد و با اتکا به منطق سه‌سطحی فرکلاف ارائه می‌شوند. باین‌حال، سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین در این مقاله به‌صورت بخش‌هایی کاملاً منفک و مکانیکی از یکدیگر جدا نشده‌اند؛ زیرا در متن ادبی، دلالت‌های زبانی، روایی و اجتماعی غالباً به‌صورت درهم‌تنیده عمل می‌کنند. بر این اساس، سطح توصیفی در این پژوهش، ناظر بر بررسی شیوه‌های زبانی-روایی بازنمایی زن، از جمله گفت‌وگو، تک‌گویی درونی، توصیف فضا، تکرار کنش‌های روزمره، تصویر بدن و ساختارهای مضمونی است. سطح تفسیری به چگونگی تولید معنا در بستر روایت و روابط میان شخصیت‌ها می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه نقش‌های زنانه، مادری، مراقبت و سکوت در متن فهم‌پذیر می‌شوند. سطح تبیینی نیز این بازنمایی‌ها را در نسبت با ساختارهای کلان‌تر قدرت، سنت، خانواده و گفتمان مردسالارانه قرار می‌دهد. بنابراین، هدف تحلیل حاضر، شمارش واژگان یا محاسبه فراوانی کدها نیست، بلکه نشان دادن حرکت معنا از سطح خرد روایت به سطح کلان گفتمان و ساختارهای اجتماعی است.

۴-۱-۱. عادت‌وارگی زندگی روزمره و محدودسازی عاملیت زنانه

برساخت تصویر زن در آثار پیرزاد غالباً در محور مضمونی اسارت در زندان سنت شکل می‌گیرد. در نگاه زویا پیرزاد، زندگی زن ایرانی به‌ویژه در بستر خانواده و روابط خانوادگی،

در چارچوب‌های عادی و تکراری تعریف می‌شود که هویت و کنشگری او را در چارچوبی ثابت و از پیش ساخته گره می‌زنند. این چارچوب‌های عادی نه فقط رفتارهای سطحی بلکه اساساً *الگوهای فکری و راهبردهای کنشگری زن* را نیز شکل می‌دهند. به عبارت دیگر، زندگی زن به گونه‌ای طراحی شده که در هر لحظه از روز، در حال پیروی از مراحل و روندهای معین است؛ روندهایی که نه تنها دایره کنشگری او را محدود می‌کنند، بلکه باعث می‌شوند حضور او در زندگی اجتماعی و خانوادگی به شکلی تکراری و غالباً بی‌صدا و ناپیدا به جریان بیفتد. به عنوان نمونه، در *چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم*، اولین اشاره به این عادت‌مند شدن زندگی را می‌بینیم، زمانی که مادر خانواده با بازگشت کودکان از مدرسه به خانه، در قالب جملات کوتاه و عادی، شروع به راهنمایی آن‌ها می‌کند. این یادآوری‌های تکراری و همیشگی، خود، نماد روندهای عادی زندگی است که زندگی زن را به چرخه‌ای بی‌پایان تبدیل می‌کند. در این رمان، نویسنده در اولین صفحات کتاب، با استفاده از یک زبان ساده و به ظاهر بی‌اهمیت، به عادت‌های روزمره‌ای اشاره می‌کند که در کنار آن‌ها زندگی زن به‌طور پیش‌بینی‌شده در جریان است. این خوانش با دیدگاه پژوهشگرانی هم‌راستاست که نشان داده‌اند پیرزاد، تصویر زن و مادر ایرانی را در چارچوب سنت و قواعد تثبیت‌شده زندگی خانوادگی بازنمایی می‌کند (عظیمی و صادقی، ۱۴۰۰: ۱۸۵).

«در خانه که باز شد دست کشیدم به پیشبندم و داد زدم روپوش درآوردن، دست و رو شستن، کیف پرت نمی‌کنیم، وسط راهرو» (پیرزاد، ۱۳۸۰: ۹)

این جمله نه فقط به عادت‌های روزمره زن اشاره دارد، بلکه به نظر می‌رسد هیچ‌گونه تغییر یا نوآوری در آن وجود ندارد و تمامی کنش‌ها و فعالیت‌های او به‌صورت تکراری و مکانیکی در پی یک روند از پیش تعریف‌شده انجام می‌شوند. این جمله، الگویی از عادت‌وارگی را به نمایش می‌گذارد که به‌شکل نظام‌مند و متداول در زندگی زنان خانه‌دار بازتولید می‌شود.

پیرزاد در بازنمایی زیست روزمره زنان، به‌ویژه زنان طبقه متوسط یا مرقه شهری، تأکید ویژه‌ای بر عادت‌مند شدن زندگی دارد؛ نوعی از زیستن که در آن، تمامی شئون زندگی در قالب وظایف و الگوهای تکرارشونده و مکانیکی تعریف می‌شوند. در *چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم*، این عادت‌وارگی به گونه‌ای نظام‌مند در بستر روزمرگی زن بازتاب می‌یابد. در بخشی از داستان که مربوط به شب و آماده‌سازی کودکان برای خواب است، می‌خوانیم:

«...خرس پشمالوی آرسینه را که خدا می‌داند چرا اسمش ایشی بود و شب‌ها اگر بغلش نمی‌گرفت نمی‌خوابید، زیر درپوش پیانو پیدا کردم، بردم گذاشتم بغلش... داشتم می‌رفتم پرده را بکشم که روی فرش پایم به چیزی خورد... شلوار سرمه‌ای و پیراهن سفید مدرسه را از زمین پیدا کردم. برداشتم، آویزان کردم توی گنجه...» (همان: ۱۳)

این تصویر ساده، تبلور یک چرخه تکرارشونده و از پیش ساخته از وظایف زنانه است. تکرار شبانه همین کنش‌ها، زن را بدل به موجودی پیش‌بینی‌پذیر و قابل برنامه‌ریزی می‌سازد. هر کنش، در زمان معین، به شکلی خاص انجام می‌شود و حتی اتفاقات غیرمنتظره، مانند گم شدن اشیاء، در چارچوب همین پیش‌فرض‌ها تفسیر می‌شوند. این یکنواختی در داستان لکه / از مجموعه سه کتاب، با شدت بیشتری نمایان می‌شود:

«...زندگی‌اش مثل خط صاف، مثل کاموای بافتنی که دراز به دراز روی قالی افتاده

بود، سی سال بود به همین صورت ادامه داشت. سی سال که همه سال‌هایش شبیه

هم بود و همه ماه‌هایش و همه روزهایش، بی هیچ اتفاق...» (پیرزاد، ۱۳۸۱: ۱۳)

در این روایت، زن چنان در مسؤولیت‌های تکراری روزانه مستغرق شده است که گذر زمان و رخدادها برایش تفاوتی ایجاد نمی‌کنند. حتی تغییر، به‌عنوان یک متغیر تهدیدکننده در نظر گرفته می‌شود، نه فرصتی برای تجربه یا تحول. این تحلیل همراه با دیدگاه انتقادی حسینی و همکاران (۱۴۰۲: ۱۵۱) است که معتقدند محدود کردن عاملیت زن، صرفاً به انجام امور خانه-داری و مراقبت از کودک، ناشی از کارکرد ساختارهای قدرت در نظام‌های سیاسی اجتماعی بوده است. در یکی از توصیف‌های ظریف پیرزاد از ذهنیت زن در برابر تغییر، می‌خوانیم:

«...زن از این اتفاق‌ها گله نداشت. از اتفاق‌ها واهمه داشت. با هر سرماخوردگی

ساده خودش یا شوهرش پریشان می‌شد، نه از ترس بیماری، که از تغییری که در

زندگیش ایجاد می‌شد.» (همان: ۱۴)

در این نظام معنایی، آرامش، مساوی با سکون است. به عبارتی، زیستن در وضعیتی که در آن، همه چیز بر روال تکرار و عادت پیش می‌رود، نوعی احساس کنترل کاذب را در زن ایجاد می‌کند؛ اما این کنترل، در واقع، همان سازوکار سلطه‌ایست که زن را در جایگاه مراقب و خادم خانواده حبس می‌کند. از سوی دیگر، این نقش مادری و انجام وظایف جنسیتی چنان پررنگ است که زن از پرداختن به علایق شخصی خود بازمی‌ماند (رامین‌نیا و همکاران، ۱۳۹۸: ۹۳). در رمان، چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم، کلاریس، شخصیت زن داستان، به‌گونه‌ای به تصویر کشیده که خود عاجز از تمامی تکرارهای زندگی‌اش است اما ناچار است در مقابل مسؤولیت‌های خود کوتاهی ننماید:

«...حتماً تا یکی دو سال دیگر دوقلوها هم از وظیفه قصه‌گویی معاف می‌کردند... فکر

کردم وقت می‌کنم که به کارهایی که دوست دارم برسم...» (پیرزاد، ۱۳۸۰: ۱۴)

در اینجا، علایق زن به آینده‌ای نامعلوم حواله داده شده‌اند و چنین انگاشته می‌شود که وظایف مادرانه و ایثار در برابر اعضای خانواده، بخشی از تعهد طبیعی زنانه به‌عنوان اقتضای جوامع و خانواده‌های سنتی است (رامین‌نیا و همکاران، ۱۳۹۸: ۸۹). در نتیجه، حریم

شخصی زن و خواسته‌های فردی‌اش به‌طور نظام‌مند نادیده گرفته می‌شود. گفتمانی که پیرزاد بازتاب می‌دهد، همان گفتمان سنتی مادر فداکار و زن خانه‌دار است که در آن ایثار، فداکاری و چشم‌پوشی از خود، فضیلت‌هایی جنسیتی قلمداد می‌شوند (همان: ۹۰).

پروژه مقاومت در تصویری که پیرزاد از زن ارائه می‌دهد، در دو سطح نمود می‌یابد. هر دو سطح، با وجود تفاوت‌های ظاهری، هدفی مشترک را دنبال می‌کنند: تثبیت وضعیت موجود و محافظت از نظمی که به‌ظاهر آرامش‌بخش اما در اصل خنثی‌کننده فردیت زن است (صابرپور، ۱۳۹۹: ۱۴۷). سطح نخست، مقاومت در برابر تغییرات بیرونی و روزآمد است؛ به‌ویژه هر رخدادی که نیازمند تطبیق، بازاندیشی یا بازتعریف نقش‌های تثبیت‌شده زنانه باشد. سطح دوم، احضار گذشته و تقویت حس نوستالژی برای تحکیم پیوندهای عاطفی با وضعیت فعلی است، وضعیتی که اگرچه فرساینده است، اما به دلیل قابلیت پیش‌بینی و تکرار، احساس کنترل و اطمینان کاذب به زن می‌بخشد.

این نوستالژی، از جنس خاطره‌های صرفاً شیرین نیست، بلکه نوعی پناهگاه روانی برای زنی است که آرامش خود را نه در تجربه‌های تازه بلکه در تکرار ماشین‌وار تجربه‌های آشنا کندوکاو می‌کند. در چرخه‌ها را من خاموش می‌کنم، کلاریس از بوی آشنا و همیشگی اتاق خواب دوقلوها لذت می‌برد؛ زیرا این بو، او را به نقش مادری‌اش و مسؤولیت‌هایی که به‌خوبی می‌شناسد، پیوند می‌زند:

«...بوی اتاق خواب دوقلوها بوی همیشگی می‌آمد. بوی شیرین. بویی که آدم را خواب‌آلود می‌کرد. آرتوش می‌گفت: بوی دمی بچه» (همان: ۱۳)

این بو، نمادی از تداوم وظایف آشنا و قابل کنترل است؛ نوعی امتداد گذشته در زمان حال که زن را در چارچوبی امن نگه می‌دارد. در مقابل، اتاق خواب آرمن، فرزند بزرگ‌تر خانواده، فاقد این حس آشنایی است. از آنجا که آرمن در آستانه بلوغ و تغییرات سنی قرار دارد، فضای اتاق او با تجربه‌های جدید، پیش‌بینی‌ناپذیر و ناآزموده‌ای گره خورده است: «...اتاق آرمن خیلی سال بود بوی دمی بچه نمی‌داد...» (همان: ۱۳).

این توصیف از اتاق، بازتابی از هراس زن از ورود به مرحله‌ای تازه از مادرانگی است؛ مرحله‌ای که مستلزم مواجهه با نیازهایی متفاوت و چالش‌هایی پیچیده‌تر است و به همین دلیل، برخلاف گذشته آشنا، دیگر برای او حس اطمینان و آرامش به همراه نمی‌آورد. در این چارچوب، مقاومت زن به‌شکل بازتولید گفتمان مادری ایده‌آل و تمام‌وقت جلوه می‌کند؛ گفتمانی که در آن، زن باید خود را در خدمت آسایش دیگران تعریف کند و هرگونه علاقه‌مندی شخصی، حتی به‌عنوان یک احتمال، باید در حاشیه قرار گیرد. در این خصوص، کلاریس چنین می‌اندیشد:

«...حتماً تا یکی دو سال دیگر دوقلوها هم از وظیفه‌ی قصه‌گویی معاف می‌کردند...»

فکر کردم وقت می‌کنم که به کارهایی که دوست دارم برسم...» (همان: ۱۳)

اما همین آرزو نیز در حد یک فکر محو باقی می‌ماند؛ زیرا عملاً شرایط تحقق آن فراهم نیست. علاقه‌های شخصی زن، در فضای خانواده، در برابر وظایف مادری و زنانه رنگ می‌بازند و در بسیاری مواقع، حتی به رسمیت نیز شناخته نمی‌شوند (صابرپور، ۱۳۹۹: ۱۴۵). چنین نگاهی، از زن انتظار دارد که با فدا کردن علایق و نیازهای فردی، در خدمت تحقق خواسته‌ها و آرزوهای اعضای دیگر خانواده باشد. ایثار، از خودگذشتگی و چشم‌پوشی از زندگی شخصی، به مثابه فضیلت‌هایی زنانه در این ساختار نهادینه شده‌اند. در نتیجه، آنچه پیرزاد در لایه‌های ظریف روایت‌هایش بازمی‌نماید، نوعی خودسرکوبی عادی‌سازی شده است. زنی که از طریق تقویت نوستالژی و ترس از تغییر، خود را به حصار وظایف عادت‌واره محدود کرده و هرگونه امکان دگرگونی را پیشاپیش از میان برمی‌دارد.

۴-۱-۲. درونی‌شدن سلطه و بازتولید نقش‌های جنسیتی

در داستان «لکه»، شکل دیگری از مقاومت زنانه در برابر تغییر به تصویر کشیده می‌شود؛ مقاومتی نه در برابر بحران‌های بزرگ، بلکه در برابر تغییرات جزئی، بی‌خطر و حتی سودمند. این نوع مقاومت را می‌توان رادیکال‌ترین سطح از خودسرکوبی دانست؛ حالتی که زن در نتیجه خوگرفتن افراطی به نظم روزمره و عادت‌وارگی زندگی، دیگر قادر نیست از هیچ تغییر مطلوبی لذت ببرد. ذهنیت زنانه در این روایت، چنان در چارچوب تکرار و پیش‌بینی‌پذیری محصور شده که حتی نو شدن ابزارهای آشپزخانه نیز برایش تبدیل به موقعیتی آزادکننده و اضطراب‌آور می‌شود. پیرزاد در توصیف این وضعیت می‌نویسد:

«...دوست داشت دقیقاً بداند هر روز و هر ساعت چه در پیش دارد. مدت‌ها طول کشید تا با هر تغییر جدید خو بگیرد. یک‌بار که قابلمه تازه‌ای خریده بود، روزها گذشت و قابلمه تازه گوشه آشپزخانه ماند تا بالاخره زن خود را راضی کرد با آن غذا بپزد و غذایی که توی قابلمه تازه پخت به دهانش مزه نکرد...» (پیرزاد، ۱۳۸۱: ۱۴)

در این روایت، قابلمه نو تنها یک وسیله ساده آشپزی نیست؛ بلکه نماد تغییری کوچک اما معنادار در ساختار تکراری و مکانیکی زندگی زنانه است. این موقعیت نشان می‌دهد که زن، در چارچوب گفتمان عادت‌زدگی، ظرفیت پذیرش تغییرهای حتی بسیار کوچک را از دست داده است. چنین مقاومتی، از دو مسیر تغذیه می‌شود: نخست، فقدان تمایل به توسعه ظرفیت‌های روانی برای پذیرش تغییر؛ و دوم، دلبستگی و تعلق خاطری که به ساختار آشنای گذشته و نظم سنتی زندگی دارد. در واقع، مانند روایت‌های دیگر پیرزاد، در اینجا نیز زن، خود را با گذشته‌ای احاطه شده در نوعی احساس شیرین اما خنثی تعریف می‌کند. خو گرفتن به روال‌های قدیمی و انجام مکرر فعالیت‌هایی که بدون پرسش‌گری و صرفاً به واسطه سنت انجام می‌شوند، برای او نه فقط یک انتخاب، بلکه نوعی راهبرد

روانی برای حفظ آرامش و کنترل بر جهان پیرامون است. چنین احساسی از گذشته، نوعی نوستالژی محافظه کارانه را می‌سازد؛ نوستالژی‌ای که مانع زیستن در بافت جدید می‌شود؛ چرا که در بستر عادت‌واره‌ها، هم تغییر بی‌مزه است و هم ثبات، طعم آشنا و دلپذیری دارد.

عادت‌وارگی و پذیرش نقش‌های سنتی صرفاً به معنای اطاعت بی‌چون و چرا از مسؤولیت‌های خانوادگی نیست. در موارد حادثه، این مسؤولیت‌پذیری از سطح وظایف روزمره فراتر می‌رود و شکل یک الزام اخلاقی و معنوی به خود می‌گیرد؛ نوعی از خودگذشتگی مقدس‌مآبانه که تخطی از آن نه تنها تقبیح‌شدنی، بلکه معادل خیانت به خانواده و ارزش‌های پذیرفته‌شده تلقی می‌شود. پیرزاد در داستان «خانم ف زن خوشبختی است» با نگاهی انتقادی، این شکل از خوشبختی زنانه را در بستری از فقر، قناعت و ایشار خودتحمیل‌شده به تصویر می‌کشد؛ روایتی تلخ از زنی که خوشبختی را در مدیریت دقیق امور خانه، شمردن حقوق شوهرش، و پس‌انداز برای آینده فرزندان می‌بیند.

پیرزاد با ظرافت، مکانیسم فراخوانی به گفتمان مسلط را از طریق نمادهای روزمره و آشنا به نمایش می‌گذارد؛ نمادهایی که در بستر زندگی روزانه عمل می‌کنند، نه لزوماً از موضع قدرت مستقیم، بلکه از موضع «قدرت نرم» که از طریق عادت‌وارگی، اخلاقیات و ترس از داوری اجتماعی عمل می‌کند. در رمان چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم، یکی از این نمادها «مادر کلاریس» است؛ زنی که با وسواس به نظافت، نظم و دقت در جزئیات خانه، بی‌وقفه، دخترش را به بازتولید همان الگوی زنانه سنتی دعوت می‌کند. وسواس مادر به تمیزی و قضاوت دیگران از روی ظاهر منزل، نه یک ویژگی شخصی، بلکه بازنمایی از نظام ارزشی‌ای است که زن را صرفاً در چارچوب خانه، مراقبت و خدمت تعریف می‌کند.

به این ترتیب، «مقاومت» در آثار پیرزاد، اغلب در نطفه خفه می‌شود؛ نه به خاطر فقدان آگاهی یا خواست در زن، بلکه به خاطر فراگیری و چسبندگی گفتمان مردسالارانه‌ای که حتی از طریق نزدیک‌ترین و صمیمی‌ترین روابط انسانی (مادر-دختر) بازتولید می‌شود. زن، هر بار که می‌خواهد از این چرخه عادت‌وارگی بگریزد با فراخوانی مضاعف به نظم پیشین مواجه می‌شود و ناچار یا به سکوت یا به تسلیم و یا به شکل‌های پنهان و گاه ناپایدار مقاومت پناه می‌برد.

۴-۱-۳. مادرانگی، ایشار و حذف فردیت زنانه

بازنمایی مادر به عنوان نماد حاضر و فعال قدرت و نیز به عنوان عاملی که زن را در قید و بند گفتمان مردسالارانه نگاه می‌دارد، یکی از نکات کلیدی و تأمل‌برانگیز در روایت پیرزاد است (رامین‌نیا، ۱۳۹۸: ۸۸). نویسنده نشان می‌دهد که سلطه مردسالارانه و تثبیت سرسپردگی زن و صورت به ظاهر اخلاقی و مشروع آن یعنی ایشار و از خودگذشتگی، امری

صرفاً جنسیتی و محدود به کنش مردانه نیست. به عبارت دیگر، پیرزاد با برجسته کردن نقش مادر در این فرآیند، نشان می‌دهد که بازتولید سلطهٔ مردانه می‌تواند توسط خود زنان و حتی قربانیان این ساختار انجام شود؛ یعنی سوژه‌ای که خود در معرض استثمار قرار دارد، به عامل بازتولید آن بدل می‌شود. این انتخاب آگاهانه از سوی نویسنده که نه پدر، بلکه مادر (اعم از مادر کلاریس یا مادر همسایه) به‌عنوان ابزار و عامل قدرت معرفی می‌شود، بر این مسئله تأکید دارد که سلطه، سازوکاری فراتر از جنسیت دارد. در مقابل، تصویر پدر در روایت، فردی لیبرال، آسان‌گیر و غیرمداخله‌گر است که در فرآیند سلطه و تحمیل نقش‌ها مشارکتی ندارد. این تضاد معنادار میان مادران فعال در بازتولید گفتمان مسلط و پدران منفعل، ترفندی هوشمندانه از سوی پیرزاد برای برجسته‌سازی پیچیدگی‌های بازتولید قدرت در بستر روابط خانوادگی است.

در همین راستا، خودِ سوژهٔ زن نیز، در کنار سایر نمادها و نمایندگان گفتمان مسلط، نقش فعالی در بازخوانی و فراخوانی خویش به درون ساختار سلطه ایفا می‌کند. تک‌گویی‌های کلاریس، که در روایت با عنوان «ور بدبین» شناخته می‌شود، مصداق بارز چنین بازتولیدی‌اند؛ او نمایندهٔ قدرتی است که همواره حضور دارد و پیوسته، کلاریس را به سوی ایفای نقش‌ها و پذیرش هویتی تثبیت‌شده سوق می‌دهد، بی‌آنکه مجال برای رهایی و کنشگری متفاوت باقی بگذارد. برای نمونه، در مواجهه با حضور ناگهانی نوهٔ همسایه، امیلی، که بدون دعوت وارد خانه می‌شود، کلاریس دچار اضطراب و نگرانی از قضاوت احتمالی نسبت به ایفای ناکامل نقش‌های خانه‌داری می‌شود. او در ذهن خود چنین می‌گوید:

«...بیرون که رفتند، ور بدبین ذهنم مثل همیشه پيله کرد... مبادا جایی کثیف باشد،

نکند آشپزخانه به چشم زشت و عجیب آمده باشد...» (پیرزاد، ۱۳۸۰: ۱۸)

در این تک‌گویی، اضطراب کلاریس ناشی از ترسِ دیده نشدن به‌مثابهٔ «زن خانه‌دار خوب» است؛ ترسی که نشان می‌دهد چگونه هویت سنتی زنانه، حتی در ذهنیت خودِ سوژه، بازتولید و تثبیت می‌شود. در نمونه‌ای دیگر، همین «ور ذهنی» یا ذهنیت رسوب‌یافته، او را از اعتراض به رفتار سرد و بی‌اعتنای همسرش، آرتوش، باز می‌دارد. کلاریس با وجود ناراحتی از بی‌توجهی همسر، در ذهنش می‌گوید:

«...چه چیز این خبرهای کسالت‌بار برای آرتوش جذاب بود؟ ور ایرادگیر

حی‌وحاضرم گفت: اولاً مربوط به کارش است، ثانیاً از اول می‌دانستی...» (همان: ۲۱)

این دیالوگ درونی، نمایانگر ذهنیتی است که مقاومت را سرکوب می‌کند و به‌جای اعتراض، زن را به سکوت و تسلیم فرامی‌خواند؛ عاملی که نقش مهمی در ناکامی پروژهٔ مقاومت و تداوم سلطهٔ گفتمان مردسالارانه دارد.

۴-۱-۴. بدن، پوشش و مراقبت از مرزهای زنانگی پذیرفته شده

در نمونه‌ای دیگر، ذهنیت رسوب‌یافته نه فقط عواطف و گفتار زن را تحت انضباط درمی‌آورد، بلکه بدن و عادت‌های فیزیکی او را نیز تابع گفتمان مردسالارانه می‌سازد. در بخشی از داستان، هنگامی که کلاریس به خانه همسایه (سیمونیان) می‌رود، با لحنی درونی به یک کنش به‌ظاهر بی‌اهمیت اما عمیقاً گفتمانی اشاره می‌کند: «نمی‌دانم برای اینکه از شوهر بلندتر نباشم کفش پاشنه‌بلند نمی‌پوشیدم یا واقعاً با کفش پاشنه‌تخت راحت‌تر بودم» این جمله نشان می‌دهد که قدرت مردانه چنان در ذهن و بدن زن رسوخ کرده که حتی انتخاب نوع کفش نیز به نوعی پیروی از مناسبات قدرت بدل می‌شود. این همان لحظه‌ای است که بدن زن نیز در میدان قدرت و اطاعت سازماندهی می‌شود؛ نه با اجبار مستقیم، بلکه از طریق بازتولید امر سلطه در ذهن خود سوژه. اینجا کلاریس آگاهانه یا ناآگاهانه، خود را فراتر از مرزهای همسرش تعریف نمی‌کند؛ حتی نه در قامت، که در نمادین‌ترین سطح روابط قدرت، یعنی «تایید بیشتر دیده شد، نباید برتر ایستاد». این اطاعت درونی‌شده از مرد، شکلی از هم‌ذات‌پنداری با فرودستی است که با وجود تمام ناراضی‌ها، مانع از بروز هرگونه مقاومت واقعی می‌شود.

در ادامه همین فرآیند بازتولید، صحنه‌ای دیگر در راهرو منزل رخ می‌دهد؛ جایی که مادر کلاریس با نگاه و کلامی ظاهراً مشفقانه اما درواقع کنترلی، سعی دارد انتخاب پوشش کلاریس را مطابق با معیارهای عفت و حیا، به‌عنوان ارزش‌های بنیادین زنانگی در گفتمان مسلط، تعدیل کند. «در آینه راهرو برای آخرین بار به خودم نگاه کردم. دو دل بودم که لباس بی‌آستین

یقه‌اش زیادی باز نیست. دامن لباسم زیادی تنگ نیست. الیس و مادر رفتند طرف در.

مادر برانداز کرد: کاش شالی چیزی می‌انداختی روی شانه‌ات...» (همان: ۱۱۴)

این بازخواست غیرمستقیم، نوعی تذکر نمادین درباره مرزهای «رفتار پذیرفتنی» زنانه است و نشان می‌دهد که چگونه گفتمان مردسالارانه، حتی از طریق بدن و پوشش زن، قواعد خود را اعمال می‌کند؛ آن‌هم از زبان زنانی که خود درون این نظام گفتمانی، به مأموران کنترل بدل شده‌اند.

بازنمایی زن به‌مثابه نگاهبان سنت و اقتدار مردسالارانه یکی از ویژگی‌های برجسته گفتمان زن در آثار پیرزاد است. این امر تنها در مورد مادر کلاریس صادق نیست، بلکه مادر امیل سیمونیان نیز نمادی روشن از بازتولید سلطه در قالبی زنانه است. آنچه در این بازنمایی برجسته است، تناقض‌نمایی زنانی است که خود تحت سلطه تربیت شده‌اند اما اکنون، در موقعیت قدرت، دقیقاً همان الگوهای مردسالارانه را اعمال می‌کنند. سیمونیان، آن‌چنان اقتدارطلب است که فرزندانش حتی در ساده‌ترین تصمیمات روزمره نیز نیازمند تأیید و رضایت او هستند. در دو صحنه از رمان چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم این سلطه به‌ظاهر غیرمردانه اما کاملاً مردسالارانه به‌خوبی بازنمایی شده است:

کلاریس: «...رو کردم به امیل سیمونیان: اجازه بدهید امیل فردا با بچه‌ها برود سینما...»

امیل سیمونیان به مادرش نگاه کرد. آرسینه طرف دیگر لباسم را کشید: «...از مادر بزرگ بپرس...» (همان: ۵۹)

و در جایی دیگر:

«...برای شام ماکارونی آبکش می‌کردم که زنگ زدند. امیلی بود. از طرف مادر بزرگش پیغام آورده بود که برای شام منتظر پدرش هستند. امیل از جا پرید. «حواسم به ساعت نبود.» درست مثل دخترش بود، اولین باری که مادر بزرگش آمده بود دنبالش...» (همان: ۴۶)

در این دو برش، نویسنده به‌وضوح نشان می‌دهد که امیل، با وجود آنکه خود پدر شده است، هنوز هیچ اختیاری در زمینه روابط اجتماعی‌اش ندارد. این شکل از قدرت که نه از جانب پدر بلکه از جانب مادر اعمال می‌شود، نشان‌دهنده آن است که اقتدار و سلطه را نمی‌توان صرفاً به یک جنسیت خاص نسبت داد. به تعبیر میشل فوکو (۱۹۹۷: ۱۲۳)، قدرت نه یک «مایملک» بلکه یک «میدان رابطه‌ای» است که بسته به دسترسی به منابع قدرت، قابل اعمال از سوی هر فرد یا طبقه‌ای است.

پیرزاد با انتخاب آگاهانه این بازنمایی، در واقع، گفتمان سلطه را از چنگ تبیین‌های جنسیت‌محور می‌رهاند و نشان می‌دهد که اعمال سلطه، امری فراجنسیتی است. به بیان دیگر، زنانی که در موقعیت قدرت قرار می‌گیرند نیز، در صورت بازتولید نظم مردسالارانه، همانگونه سلطه‌گرانه رفتار می‌کنند. این بازنمایی به‌خوبی ساختار گفتمان سلطه را از قالب «مرد در برابر زن» خارج کرده و آن را به‌مثابه ساختاری نظام‌مند و انضباطی به نمایش می‌گذارد که از طریق نهادها، خانواده و حتی بدن‌ها بازتولید می‌شود.

در میانه این بحث که آیا اقتدارگرایی امری جنسیتی است یا فراتر از جنسیت عمل می‌کند، باید به واقعیتهای تلخ اشاره کرد: صرف‌نظر از منشأ این قدرت، پیامد آن یکی‌ست؛ استثمار زن و نادیده‌گرفتن فردیت، هویت و کنشگری مستقل او. گرچه پیش‌تر استدلال کردیم که اقتدار ضرورتاً متعلق به مردان نیست و هرکس با دسترسی به شبکه تولید قدرت می‌تواند آن را اعمال کند، اما در نظام‌های نابرابر قدرت، همواره این زن است که بار سنگین‌تر را بر دوش می‌کشد.

به بیان دیگر، هرچند اعمال قدرت می‌تواند از سوی زنان نیز صورت گیرد، ساختار اجتماعی چنان طراحی شده است که مردان، بهره‌مندان اصلی آن هستند. اقتدارگرایی مردانه، دقیقاً از همین‌جا معنا می‌یابد: حتی زمانی که زن در جایگاه سلطه قرار دارد، همچنان هدف سلطه، زن دیگری‌ست که باید در چارچوب نظم مردسالارانه بماند و از بروز هرگونه مقاومت بازداشته شود. مادر کلاریس، با آنکه خود زنی اقتدارطلب است، مأموریت اصلی‌اش آن است که دخترش را در

شبکه‌ای از انتظارات، وظایف و ارزش‌های مردسالارانه نگه دارد و نگذاشت کلاریس از این نظم تخطی کند. این بازتولید سلطه نه تنها در سطح بزرگسالان، بلکه در نهاد خانواده و ذهنیت کودکان نیز نهادینه شده است. در نمونه‌ای قابل توجه، فرزندان کلاریس، مادر را بابت انجام ندادن یکی از «وظایف طبیعی‌اش»، یعنی آماده کردن عصرانه، مورد بازخواست قرار می‌دهند:

بچه‌ها که گفتند «عصرانه چی داریم؟» تازه یاد عصرانه افتادم و بهانه آوردم «کار داشتم، وقت نکردم چیزی درست کنم». سرهای دوقلوها کج شد به یک طرف و چشم‌هایشان گشاد شد.

«چه کار داشتی؟»

«چرا وقت نکردی؟» (همان: ۶۹)

در این صحنه، نقش مادری به مثابه وظیفه‌ای مقدر و بی‌چون و چرا بازنمایی می‌شود. تخطی از آن نه تنها مستلزم توضیح است، بلکه به نوعی مستوجب مواخذه نیز هست. حتی خود کلاریس نیز قادر نیست این نقش را به طور کامل انکار کند؛ او نمی‌تواند ساده بگوید که حالش خوب نیست یا تمایلی به انجام آن کار ندارد:

«...دستم را گذاشتم روی پیشانی، تکیه دادم به دیوار و چشم‌هایم را بستم.

آرمینه آمد جلو و دستم را گرفت. «حالت خوب نیست؟» آرسینه دست دیگرم را گرفت. «حالت خوب نیست؟»

چقدر دلم می‌خواست بگویم: «آره، حالم خوب نیست.» فرصت نشد از خودم بیرسم چرا حالم خوب نیست. زنگ زدند...» (همان: ۶۹)

در این برش، کلاریس برای لحظه‌ای در آستانه کنشگری و بیان فردیت خویش قرار می‌گیرد. اما بازهم ساختار روزمره و روال انضباطی زندگی، مجال اندیشیدن و اعتراض را از او می‌گیرد. کودکانی که ابتدا بازخواست می‌کنند، در نهایت با نوعی ترحم، تخطی مادر را می‌پذیرند؛ البته تنها به شرطی که این تخطی ناشی از بیماری یا ضعف جسمی باشد، نه اراده یا انتخاب فردی.

برآیند تحلیل نشان می‌دهد که آثار پیرزاد نه به سادگی بازتولیدکننده گفتمان سنتی درباره زن‌اند و نه تصویری کاملاً رهایی‌بخش و آشکارا تقابلی از زن ارائه می‌دهند. اهمیت گفتمانی این آثار در بازنمایی وضعیت میانی زن است؛ زنی که درون نظم خانه، خانواده، مراقبت و عادت‌وارگی قرار دارد؛ اما هم‌زمان از خلال خستگی، تردید، سکوت، میل به زندگی شخصی و لحظه‌های کوتاه خودآگاهی، فاصله‌ای انتقادی با همین نظم پیدا می‌کند. از این منظر، پیرزاد، کلیشه‌های جنسیتی را بازنمایی می‌کند؛ اما این بازنمایی بیشتر کارکردی انتقادی دارد؛ زیرا سازوکارهای طبیعی‌سازی سلطه، درونی‌شدن نقش‌های جنسیتی، و دشواری مقاومت زنانه را در سطح زندگی روزمره آشکار می‌سازد. بنابراین، عاملیت زنانه در این آثار نه به شکل کنش رادیکال و آشکار، بلکه به صورت امکانی شکننده، تدریجی و ناپایدار در دل همان ساختارهایی ظاهر می‌شود که آن را محدود می‌کنند.

۵. نتیجه‌گیری

مطالعه حاضر نشان داد که بازنمایی کنشگری زنان در ادبیات داستانی ایران نه تنها تحت تأثیر ساختارهای معنایی خرد در سطح زبان و روایت قرار دارد، بلکه در بستر گفتمان‌های کلان اجتماعی و ایدئولوژیک نیز معنا و شکل می‌گیرد. یافته‌ها حاکی از آن است که ادبیات معاصر ایران، به‌ویژه در آثار نویسندگان زنی چون زویا پیرزاد، بستر بازنمایی پیچیده‌ای برای هویت و عاملیت زن فراهم می‌کند؛ بستری که در آن، زن در کشاکش میان سنت و مدرنیته، کنشگری و سکوت، ایثار و فردیت، معنا می‌یابد. تحلیل مبتنی بر رویکرد گفتمان‌شناسی انتقادی فرکلاف، نشان داد که در سطح توصیف، ساختارهای زبانی و معنایی مانند تکرار، طوطی‌وارگی و تأکید بر نظم روزمره، دال‌هایی مرکزی در بازنمایی زن خانه‌دار و مطیع هستند. در سطح تفسیر، این گفتمان‌ها از طریق سازوکارهای خرد اجتماعی، همچون نقش مادر، همسر و خواهر، بازتولید می‌شوند و سوژه زن را به ایفای نقش‌های تثبیت‌شده وا می‌دارند. در سطح تبیین، این گفتمان‌ها با ساختارهای کلان مردسالار، اقتدارگرایی نمادین و نظم‌های فرهنگی پیوند دارند که عاملیت زنان را محدود یا بازتعریف می‌کنند. زن نه صرفاً یک سوژه منفعل در برابر گفتمان مردسالار، بلکه گاه عاملی در بازتولید همان نظم نیز هست. همان‌گونه که فوکو تأکید می‌کند، قدرت از بالا اعمال نمی‌شود، بلکه در لایه‌های مختلف روابط اجتماعی رسوخ می‌کند. این مسئله در داستان‌های پیرزاد به‌خوبی مشاهده می‌شود؛ جایی که مادر، دختر یا حتی کودکان به عنوان حاملان نظم سلطه ظاهر می‌شوند. ادبیات، به‌مثابه فضایی گفتمانی، در آثار مورد مطالعه، هم امکان نقد و فاصله‌گیری از نظم سلطه را فراهم می‌کند و هم می‌تواند در بازتولید آن نقش ایفا کند. در این میان، لحظات مقاومت زنانه، هرچند شکننده، همان نقطه‌های آغازین دگرگونی معنا هستند که بر ظرفیت ادبیات در بر ساخت عاملیت زنانه دلالت دارند.

منابع

- پیرزاد، زویا (۱۳۸۰). *چراغها را من خاموش می‌کنم*، تهران: مرکز.
- پیرزاد، زویا (۱۳۸۱). *سه کتاب*، تهران: مرکز.
- حسینی، رؤیا؛ امیراحمدی، ابوالقاسم و علی عشقی سردهی (۱۴۰۲). «بررسی انعکاس عاملیت و کنشگری زن در نوشته‌های زنانه: مطالعه تطبیقی سووشون و دا»، *ادبیات پایدار*، ۱۵(۲۸)، ۱۷۲-۱۳۹.
- رامین‌نیا، مریم؛ علی‌مددی، منا و مریم بای (۱۳۹۸). «نقش‌های زنانه در رمان‌های پیرزاد و وولف با تکیه بر نقش‌های کهن‌الگویی یونگ»، *فصلنامه علمی پژوهش زبان و ادبیات فارسی* ۵۴، ۱۰۶-۷۵.
- صابرپور، زینب (۱۳۹۹). «کنش‌پذیری و کنشگری زنان در رمان طوبا و معنای شب»، *فصلنامه علمی پژوهش زبان و ادبیات فارسی* ۵۶، ۱۵۷-۱۳۳.
- عظیمی، زهرا و اسماعیل صادقی (۱۴۰۰). «بررسی مؤلفه‌های اصلی مشترک ترسیم‌شده از شخصیت زنان سنتی و مدرن در آثار زویا پیرزاد و فرخنده آقایی»، *متن‌پژوهی ادبی*، ۲۵(۸۶)، ۱۹۱-۱۷۰.
- علیرضایی‌شهرکی، لیلا و زهرا صالحی‌ساداتی (۱۴۰۴). «بازنمایی کلیشه‌های جنسیتی در رمان آرزوی سوم: تحلیل انتقادی نقش‌های جنسیتی در ادبیات کودک و نوجوان»، *نشریه تحلیل گفتمان ادبی*، ۳(۳)، ۱۱۴-۸۹.
- کریمی، فاطمه و قهرمان شیری (۱۴۰۴). «زبان آرمانی زنان سنت‌گرا در دو رمان سهم من و یک دختر تنها: تحلیل گفتمان انتقادی»، *نشریه تحلیل گفتمان ادبی*، ۴(۴)، ۱۱۰-۸۳.
- منابع غیرفارسی

- Abdullah, K., Noor, N. M., & Wok, S. (2008). The perceptions of women's roles and progress: A study of Malay women. *Social indicators research*, 89, 439-455.
- Al-Ghanim, Khawla. (2019). "Perceptions of Women's Roles between Traditionalism and Modernity in Qatar." *Journal of Arabian Studies* 9 (1): 52-74.
- Azuike, Maureen A. (2009). "Women's Struggles and Independence in Adichie's *Purple Hibiscus* and *Half of a Yellow Sun*." *African Research Review* 3 (4): 79-91.
- Bakhtin, Mikhail. (1981). *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Austin: University of Texas Press.

- Barnett, Hilaire. (2005). *Introduction to Feminist Jurisprudence*. London: Cavendish Publishing Ltd.
- Barnett, Hilaire. (2013). *Introduction to Feminist Jurisprudence*. London: Routledge.
- Basarati, Ali, and Roya Kazemian. (2024). “‘Never Have They Had Any Chance to Spread Their Wings’: The Construction of Agency and Socio-Gender Identity of Iranian Women.” *Discourse & Society* 35 (3): 291–311.
- Beauvoir, Simone de. (2010). *The Second Sex*. Translated by Constance Borde and Sheila Malovany-Chevallier. New York: Alfred A. Knopf. Originally published 1949.
- Beer, Gillian. (1989). “Representing Women: Re-Representing the Past.” Edited by Catherine Belsey and Jane Moore. New York: SAGE.
- Billig, Michael. (1988). “Social Representation, Anchoring and Objectification: A Rhetorical Analysis.” *Social Behaviour* 3: 1–16.
- Billig, Michael. (1993). “Studying the Thinking Society: Social Representations, Rhetoric and Attitudes.” In *Empirical Approaches to Social Representations*, edited by Glynis Breakwell and David Canter, 39–62. Oxford: Clarendon Press.
- Buchanan, Tom. (2014). “The Influence of Gender Role Attitudes on Perceptions of Women’s Work Performance and the Importance of Fair Pay.” *Sociological Spectrum* 34 (3): 203–221.
- Butler, Judith. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Diekman, Amanda B., and Alice H. Eagly. (2000). “Stereotypes as Dynamic Constructs: Women and Men of the Past, Present, and Future.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 26 (10): 1171–1188.
- Fairclough, Norman. (1989). *Language and Power*. London: Routledge.
- Foucault, Michel. (1976). *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. New York: Pantheon Books.
- Gamble, Sarah, ed. (2004). *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*. London: Routledge.
- Gill, Rosalind. (2016). “Post-Postfeminism: New Feminist Visibilities in Postfeminist Times.” *Feminist Media Studies* 16 (4): 610–630.
- Gordon, April A. (1996). *Transforming Capitalism and Patriarchy: Gender and Development in Africa*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Hall, Stuart. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage Publications Ltd.
- Humm, Maggie. (1992). *Feminisms: A Reader*. New York: Harvester Wheatsheaf.

- Kiamba, Josephine M. (2009). "Women and Leadership Positions: Social and Cultural Barriers to Success." *Wagadu: A Journal of Transnational Women's and Gender Studies* 6: 89–107.
- Koczberski, Gina. (1998). "Women in Development: A Critical Analysis." *Third World Quarterly* 19 (3): 395–410.
- Laclau, Ernesto, and Chantal Mouffe. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso Books.
- Latha, R. H. (2001). "Feminisms in an African Context: Mariama Bâ's *So Long a Letter*." *Agenda* 16 (50): 23–40.
- Lehtonen, Mikko. (2000). *The Critical Analysis of Texts*. London: Sage.
- Lotwel, Joseph, Henry Ongori, and Mary Gervasio. (2021). "Social Cultural Practices Affecting the Level of Women's Participation in Social Development: A Case of Turkana Central Sub-County, Turkana County, Kenya." *European Journal of Gender Studies* 4 (1): 15–26.
- Mazumdar, Vina, and Kumkum Sharma. (1979). "Women's Studies: New Perceptions and the Challenges." *Economic and Political Weekly* 14: 113–120.
- Mills, Sara. (1998). "Post-Feminist Text Analysis." *Language and Literature* 7 (3): 235–253.
- Mondal, Dipannita. (2018). "The Depiction of Subjugation Based on Race and Gender in *The Joys of Motherhood*." *Research Journal of English (RJOE)* 3 (2): 50–57.
- Moscovici, Serge. (1984). "The Phenomenon of Social Representations." In *Social Representations*, edited by Robert M. Farr and Serge Moscovici, 3–69. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nayar, Pramod K. (2006). *Reading Culture: Theory, Praxis, and Politics*. London: SAGE.
- Pennycook, Alastair. (1994). "Incommensurable Discourses?" *Applied Linguistics* 15 (2): 115–138.
- Potter, Jonathan, and Ian Litton. (1985). "Some Problems Underlying the Theory of Social Representations." *British Journal of Social Psychology* 24: 81–90.
- Potter, Jonathan, and Margaret Wetherell. (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage.
- Ulanowsky, Christina E. (2009). *Women as Mothers: Changing Role Perceptions: An Intergenerational Study*. PhD diss., The Open University.
- van Dijk, Teun A. (1995). "Discourse Analysis as Ideology Analysis." In *Language and Peace*, edited by Christina Schaffner and Anita Wenden, 17–33. Aldershot: Dartmouth Publishing.
- Walby, Sylvia. (1990). *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wodak, Ruth. (2001). "What CDA Is About: A Summary of Its History, Important Concepts and Its Developments." In *Methods of Critical Discourse Analysis*, edited by Ruth Wodak and Michael Meyer, 1–13. London: Sage.